

1798-1850 Arası Mısır’da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri*

Halil İbrahim Erol**

Öz

Müteferrika Matbaası’ndan Mısır’daki Bulak Matbaası’na uzanan yüz yıllık süreç, temel ilgi ve alakaların değiştiği, basılan eserlerin Doğu’dan Batı’ya ya da içeriden dışarıya ve İslami konulardan modern bilimsel/teknik mevzulara kaydığını gösteren bir seyir izlemiştir. İstanbul ve Kahire özelindeki faaliyetler kısmi benzerlikler barındırsa da büyük farklılıklara sahiptirler. Meselenin daha iyi anlaşılması ve anılamlandırılması gayesiyle bu makalede Osmanlılar’da matbaanın tesisi ve neşriyat sahasındaki temel gelişmeler kısaca ele alınmaktadır. Bu çalışma, Mısır’da kurulan matbaa ve yapılan neşriyatı incelemektedir. Mısır’da matbaanın kurulması, yoğun bir şekilde kitap basılması ve kitapların dağılımını gösteren oldukça farklı bir tablo ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışma, Mısır’daki matbaanın tesisi ve neşriyata başlanması meselesinde ana unsurun teknik-askerî saikler olduğunu ileri sürmektedir. Tarih alanında gerçekleştirilen basım ve tercüme faaliyetlerinin Mısır’daki yönetimin ana eğilimini ortaya koyan niteliklere sahip olduğunu göstermektedir. Seçilen eserlerin dağılımı Kahire’deki siyasi erkin, Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve maiyetinin, Batı’yı anlamaya dönük ilgisini vurgulamakta ve çeviri faaliyetlerinin arka planındaki saikleri net bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla bu makale 1822-1850 tarihleri arasında çevrilen ve basılan tarih eserlerinin, icra edilen reformların ayrılmaz bir parçası olarak görülmesi gerektiğini belirtmektedir. Makalede yer alan eserlerin belirlenmesinde bugüne kadar yapılmış olan Arapça, İngilizce ve Türkçe bibliyografik çalışmalardan istifade edilmiştir. Bu çalışma, Kahire’de ortaya çıkan tarih kitaplarıyla irtibatlı tercüme ve neşir faaliyetlerindeki ana odağın batıya dönük olduğunu ileri sürmekte, bunun arkasındaki temel sâikin Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın özel ilgisi olduğu varsayımından yola çıkmaktadır. Bu çevirilerin odağını ise Napolyon’un oluşturduğu ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Müteferrika, Bulak, Matbaa, Tercüme Faaliyetleri, Tarih Kitapları

* Bu makale, yazarı tarafından İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 2019 yılında hazırlanmış olan Mısır’da Tarihçilik ve Tarih Yazıcılığı (1800-1850) başlıklı doktora tezinin bir bölümünün gözden geçirilmesiyle oluşturulmuştur.

** Araştırma Görevlisi Dr., Kırklareli Üniversitesi, TR, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, orcid.org/0000-0001-8331-8441, halilibrahimerol@gmail.com

The Printing Press between 1798-1850 in Egypt: Publication and Translation Activities in the Field of History

Halil İbrahim Erol*

Abstract

The century-long process, which ran from the Mutaferrika Printing House to the Bulak Printing House, followed a course that showed that basic interests and concerns had changed, and that the printed works had shifted from East to West or from inside to outside and from Islamic subjects to modern scientific/technical issues. Although the activities in Istanbul and Cairo indicate partial similarities, they have great differences. In order to better understand and make sense of the issue, the main developments in the establishment of the printing press and the publication field in the time of the Ottomans are briefly described. This article examines the printing press and the publications in Egypt. The establishment of the printing press in Egypt reveals a quite different picture showing the intensive publishing of books and their distribution. This article argues that the main factor in the establishment of the printing press in Egypt and the start of publication is based on technical-military motives. It shows that the printing and translation activities carried out in the field of history have the characteristics that reveal the main tendency of the administration in Egypt. The distribution of selected works highlights the interest of the political power, Muhammad Ali Pasha and his retinue in Cairo toward understanding and recognizing the West and clearly revealing the motives behind the translation activities. Therefore, this article states that the historical works translated and published in this process should be seen as an integral part of the reforms that have been carried out. The bibliographic studies in Arabic, English and Turkish that have been carried out so far have been utilized in determining the works in our study. Our research suggests that the main focus of translation and publication activities of mentioned history books in Cairo is the West. Our article assumes that the main motive behind this is the special interest of Muhammad Ali Pasha, and that it is revealed that Napoleon was the focus of these translations.

Keywords: Mutaferrika, Bulak, Printing House, Translation, History Books

* Research Assistant Dr., Kırklareli University, TR, Faculty of Arts and Sciences, History Department, orcid.org/0000-0001-8331-8441, halilibrahimerol@gmail.com

1. Giriş

Osmanlı Devleti'ndeki matbaa tecrübesi uzun bir geçmişe sahiptir ve ilk safhaları gayrimüslimlerin faaliyetleriyle şekillenmiştir. İspanya'da yaşayan Yahudilerin 1492'de Osmanlı Devleti'ne sığınmalarını müteakip Osmanlılardaki matbaa faaliyetleri İstanbul'da başlamış ve ilk neşir 1493 yılında yapılmıştır. İlerleyen senelerde gayrimüslimler tarafından Osmanlı yönetimi altındaki muhtelif bölge ve şehirlerde matbaalar kurulmuş ve neşir faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.¹ Müslümanlar tarafından ilk matbaa, İbrahim Müteferrika (ö. 1747) tarafından 1727 tarihinde kurulmuş ve kitap neşrine 1729'da başlamıştır. Ancak matbaanın kesintisiz bir neşir faaliyeti yürüttüğünü söylemek mümkün gözükmemektedir. Özellikle İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra belirli fasıllarla neşriyat süreci devam etmiştir. Mısır'da matbaa kurulmasından yaklaşık bir asır öncesinde İstanbul'da tesis edilen bu matbaada basılan kitapları yakından incelemek gelişmelerin seyrini anlamaya ve mukayese yapmaya katkı sağlayacaktır. Müteferrika Matbaası, neşir hayatının ilk döneminde 17

¹ Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*, çev. Nedret Kuran-Burçoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 8. Bu matbaanın dışında, imparatorluğun farklı vilayetlerinde Yahudiler 1550-1768 arasında çeşitli matbaalar kurmuştur. Yaron Ben Na'eh, "Hebrew Printing Houses in the Ottoman Empire," içinde *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, ed. Gad Nassi (İstanbul: The Isis Press, 2001), 75. Hsu Cheng-Hsiang, matbaanın Osmanlı'ya geliş sürecine dair farklı tarihler vermektedir: İstanbul (1488), Selanik (1513), Fez (1516 ya da 1521), Edirne (1544), Belgrad (1552), Kahire (1557), Scutari/Üsküdar (1563), Safed (1577), Şam (1605), Bağdat (1657) İzmir (1657). Hsu Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt, 1238-1267 (1822-1851): A Bibliographical Study with A Checklist by Title of Arabic Printed Works" (Doktora Tezi, University of Edinburgh, 1985), 4. Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın* (İstanbul: Literatür Yayınları, 2000), 10. Ermeni asıllı Sivaslı Apkar Tıbir tarafından Edirnekapı'da 1567'de başka bir matbaa daha kurulmuştur. Matbaa ile ilgili diğer gelişme 1627'de Rum Ortodoks Papaz Kyrillos Lukaris ve Rahip Nikodemos Metaxas'ın İstanbul'da başka bir matbaayı faaliyete geçirmesiyle yaşanmıştır. Orlin Sabev, "Waiting for Godot: The Formation of Ottoman Print Culture," içinde *Historical aspects of printing and publishing in languages of the Middle East: papers from the third symposium on the history of printing and publishing in the languages and countries of the Middle East, University of Leipzig, September 2008*, ed. Geoffrey Roper (Leiden: Brill, 2014), 106. Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 7-8. Kemal Beydilli, *İki İbrahim Müteferrika ve Halefi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 12. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 181. Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü ve Edebiyatı*, çev. Mehmet Serdar Bekar (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 376.

farklı eser basmıştır. Bunlardan dokuz tanesi tarih üzerinedir.² Altı tanesi kendi dönemi itibariyle güncel eserler olup, kapsamaları yakın tarihle ilgilidir. Altı kitaptan beşi telif eserdir. Geri kalan biri ise Latince'den Türkçeye çevrilmiştir. Tarih eserlerinin sekizi Türkçe ve biri Farsça basılmıştır. Dokuz eserin dört tanesinden ikisinin Latince'den, diğer ikisi ise Arapçadan Türkçeye tercüme edilerek basılmış olduğu görülmektedir. Dokuz eserden sekizi İslam-Doğu tarihi ile ilgili olup sadece Mehmed Suûdî Efendi'nin (ö. 1591) *Târih-i Hind-i Garbî* isimli eseri olan ve 1142-1730'da basılan kitap, Amerika ve coğrafi keşifler tarihini anlatmakta olup Batı tarihiyle alakalıdır. Bu tür istisnalara rağmen Kavalalı Mehmed Ali Paşa (ö. 1849) dönemiyle kıyaslandığında Müteferrika Matbaası'ndan çıkan kitapların odağında İslam tarihi olduğu kolaylıkla söylenebilir. Bir başka farklılık ise İstanbul'da yönetimin, baskısı yapılmak üzere seçilerek çevrilen ve neşredilen kitaplara Kavalalı Mehmed Ali Paşa kadar müdahil olmaması meselesidir. İstanbul'daki matbaada İbrahim Müteferrika daha çok inisiyatife sahip olmuştur.

Tarih alanındaki neşir faaliyetlerine bakıldığında diğer sahalarda yapılan baskı adedine nazaran tarih eserlerinin dikkat çeken bir orana sahip olduğu kolaylıkla görülmektedir. *Tarih-i Naîmâ*'nın 7500 adet, Râşid ve Çelebizâde tarihlerinin ise 15000 adet baskı yapması bu tespiti desteklemektedir. Nitekim diğer kitapların 300-500 adet civarında baskısı yapılmıştır.³ Müteferrika Matbaası'nda Naîmâ, Râşid ve Çelebizâde tarihlerinin basılması hem Osmanlı vakanüvislerinin yazdığı güncel tarihlere hem de Osmanlıların kendi tarihlerine dönük ilgisiyle açıklanabilir. Müteferrika Matbaası'nın ilk döneminde baskıya giren 17 eserden 9 tanesi tarih sahasıyla alakalıdır. Müteferrika Matbaası'nın ikinci dönemi sayılan 1784-1794 yılları arasında ise basılan 6 farklı kitaptan sadece 2 tanesi tarih eseridir. Bunlardan ilki olan ve 1730-1744 tarihleri arasındaki dönemi içeren *Târih-i Samî ve Şâkir ve Subhî* 1784'de basılmıştır. Diğerleri ise 1744-1752 yılları arasında kapsayan *Târih-i İzzî*'dir ve 1785'de basılmıştır.⁴ Her

² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 62. Giambattista Toderini ve Orlin Sabev, Müteferrika Matbaası'nda 16 adet farklı kitap basıldığını belirtmişlerdir. Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 312. Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü ve Edebiyatı*, 277-366.

³ Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 315.

⁴ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 10. Turgut Kut ve Fatma Türe, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar* (İstanbul: Ünal Ofset, 1996), 9.

iki eser de dönemin vakanüvislerinin telifidir ve basıldığı tarihler dikkate alındığında güncel içeriğe sahip olduğu kolaylıkla söylenebilir.

İstanbul'daki matbaa tecrübesinde XVIII. yüzyıl sonlarında ikinci aşamaya geçilmiş olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Mezkûr dönem, düzenli ve çeşitliliği gittikçe artan bir matbaa faaliyetine tanıklık etmiştir. Bu minvalde, 1797'te Hasköy'de Mühendishane Matbaası kurulmuş olup ardından Üsküdar'a, sonrasında da Beyazıt'a taşınmıştır. Beyazıt'a taşınan matbaa, *Takvim-i Vekayi*'in basılması maksadıyla yayım hayatına başlayacak olan Takvimhâne-i Âmire'nin 1831'de kurulmasıyla birlikte, bu tarihten itibaren Takvimhâne Matbaası çatısı altında birleştirilmiştir.⁵ Mühendishane Matbaası'nın ilk aşaması olan Hasköy'de 19 kitap basılmıştır. Ancak ilk aşamada tarih alanında herhangi bir kitabın baskısı yapılmamıştır. Bu kitapların kahir ekseriyeti askerî-teknik sahaya alakalıdır. İkinci aşamada Üsküdar'a taşınan matbaada (1802-1827) 25 sene boyunca basılan, Arapça grameri, mantık, lügat, kelam, ilmihal, tıp, astronomi, coğrafya mühendislik ve askeriye sahasına dair 73 kitap arasında tarihle alakalı sadece Vâsif Ahmed Efendi'nin (ö. 1806) *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr* isimli eseri iki cilt halinde 1219/1804 senesinde basılmıştır.⁶ Beyazıt'a taşındığında ise sadece Sahafılar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi'nin (ö. 1848) 1827'de Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını anlatan *Üss-i Zafer*'i basılmıştır.⁷ Her iki müellifin dönemin vakanüvisi olması ve kroniklerin çağdaş dönemi anlatması eserlerin dikkate değer yönünü oluşturmaktadır. Bu bilgilerden hareketle, yüz yıllık dönem zarfında (1729-1827) İstanbul'da faaliyet gösteren matbaalarda yüzün üzerinde kitap basılmış olduğunu, bunlardan sadece 13 eserin tarih sahasıyla alakalı olduğunu belirtmek doğru olacaktır. İlk faaliyet gösteren matbaa olan Mütferrika'da neşredilen 17 eserden 9 tanesi tarih sahasıyla alakalı iken Mühendishâne Matbaası'nın 25 sene boyunca bastığı 73

⁵ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995), 136-45. Beydilli, *İki İbrahim Mütferrika ve Halefi*, 82-85. Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa*, 50.

⁶ Kemal Beydilli, *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997), 15-17, 19. Basılan kitapların listesi için bk. Beydilli, 18-23.

⁷ Ayşe Tek Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863," (Doktora Tezi, Boğaziçi University, 2019), 390.

kitaptan sadece iki tanesi tarihle alakalıdır. Basılan kitapların sayısındaki artışla ters orantılı bir şekilde tarih kitaplarının basımının ciddi bir şekilde azaldığı görülmektedir. Bir başka açıdan, Mühendishâne Matbaası'nda basılan kitap dağılımı saha çeşitliliği açısından Bulak Matbaası ile benzer özellikler taşımaktadır. Bu dağılıma, askerî ve teknik meselelerdeki neşriyatın baskın bir şekilde rengini verdiğini kolaylıkla söyleyebiliriz.

Diğer yandan, Takvimhâne Matbaası'nı yakından incelediğimizde ilk tarih eserinin 1836'de neşredildiğini görmekteyiz. Bu kitap, Ferâizcizâde Mehmed Said Efendi'nin (ö. 1835) *Târîh-i Gülşen-i Maârif* isimli eseri olup umumi tarih kapsamında değerlendirilebilir. Eser, kâinatın yaratılışıyla başlamakta, peygamberler tarihini işlemekte ve son olarak Osmanlı dönemini 1774 tarihine kadar getirmektedir. Bu eserle beraber, Takvimhâne'de 1850'ye kadar tarih sahasıyla alakalı toplam 15 eser basılmıştır. Bunlar arasında 1761'de Mütferrika'da basılmış olan Naîmâ'nın (ö. 1706) 1843'te tekrar basılan kroniği, İbn Haldun'un (ö. 1406) 1844'te basılan *Mukaddime* isimli kitabı, Karlızâde Mehmed Cemâleddin Efendi'nin (ö. 1845) 1843'te neşredilen *Âyine-i Zürefâ*'sı yer almaktadır. Mehmed Cemâleddin Efendi'nin eseri tarihçileri ele alan biyografik külliyat hüviyetini taşımakta olup yazıldığı sene basılmıştır. Takvimhâne'de basılan 15 kitaptan 12 tanesinin dili Türkçe, geri kalan 3 tanesinin ise Arapçadır. Türkçe olarak basılanların 3 tanesi Arapçadan, diğeri Fransızcadan tercümedir. Mehmed Said Paşa (ö. 1914) tarafından Fransızcadan çevrilen Napoléon Bonaparte (ö. 1821) ile alakalı eser dışındakilerin tamamı İslam dünyası tarihi ile alakalı eserlerden oluşmaktadır.⁸

2. Mısır'da Matbaanın Tesisi ve Neşir Faaliyetleri

İstanbul'da neşir faaliyetleri XIX. yüzyılın ilk yarısında bu hal üzere iken Mısır'da Arap harfleriyle basım ve yayım Fransız işgal sürecinde Napoléon'un getirdiği matbaa ile başlamıştır. Bu mecrada, Mısır'da 3 Temmuz 1798'de faaliyete geçen ilk matbaa Jean Joseph Marcel'in (ö. 1854) kurduğu *Imprimerie Orientale et Française*'dir. İskenderiye'de kurulduktan dört ay sonra, ekim ayının sonunda Napoléon'un emriyle Kahire'ye taşınmış olan matbaa Latin, Yunan ve Arap harfleriyle baskı yapabilecek nitelikteydi ve Mısır'da Arap harfleriyle baskı yapan ilk

⁸ Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010), 174. Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise," 388-93.

matbaa olmuştur.⁹ Marcel'in matbaası, İskenderiye'den Kahire'ye taşındıktan sonra *Imprimerie Nationale au Cairo* adı altında faaliyetlerine devam etmiştir. Bu matbaada çiçek hastalığı ile alakalı 1799'da Arapça olarak basılan kitap dahil toplamda 20 adet eserin baskısı yapılmış olup, basılan eserler çoğunlukla Fransızların kendi kullanımlarına yönelik olmuştur.¹⁰ Bunun yanı sıra, 1798 Ağustos ayının ortalarında kurulan Joseph Marc Emmanuel Aurel (ö. 1834) tarafından yönetilen *Imprimerie de Marc Aurel*, Mısır'da faaliyete geçen ikinci matbaadır. İlerleyen süreçte iki matbaa birleştirilmiştir.¹¹

Resmî gazete hüviyetinde olan *Le Courier d'Egypte* 29 Ağustos 1798'den itibaren burada basım sürecine girmiştir. 1801 Temmuz'una kadar toplamda 116 sayı çıkmıştır. 1 Ekim'den itibaren de bilimsel ve edebi neşir olan *La Décade Egyptienne* yine aynı matbaada basılacaktır. *Le Courier d'Egypte* beş günde bir yayınlanan bir gazete olup dahili-mahalli haberlere

⁹ Mısır'dan önce İstanbul'da da ilk gazete Fransızlar tarafından çıkarılmıştır. Fransız Elçiliği'nin matbaasında basılan *Bulletin de Nouvelles* 1795'te ve *Gazette Française de Constantinople* 1796'da neşir hayatına başlamıştır. Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa*, 47. İlk Arapça kitabın 1706'da Halep'te basılmış olduğunu söylemekte yarar var. Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise," 3. Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 16. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları* (İstanbul: IRCICA, 2006), 329.

¹⁰ Philip K. Hitti, *History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 745. Nikola et-Türk, Fransızların beraberlerinde Mısır'a getirdikleri matbaanın kurulması için yer tahsis edildiğinden ve eserine aldığı bu bildirilerin bazılarında Mısır'daki Fransız matbaasında basıldığı bilgisini vermektedir. Örneğin bk. Nikola Türk, *Hamletü Bunabart ile 'ş-Şark, Mahtûtatü Nikola et-Türk*, ed. Emel Beşşûr (Trablus: Jarrous Press, 1993), 99, 153, 182. Ayrıca bk. Abdurrahman Râfî, *Târîhu 'l-Hareketi 'l-Kavmiyye ve Tatavvuri Nizâmi 'l-Hüküm fî Mısır*, c. 1 (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1981), 140. J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt* (Londra: Burleigh Press, 1938), 99. Basılan bazı kitapların listesi için bk. Salaheddine Boustany, *The Press During the French Expedition in Egypt, 1798-1801* (Kahire: Al-Arab Bookshop, 1954), 14. Çiçek hastalığına dair yukarıda zikredilen eser Fransızların kurduğu divanda görevli Ezher ulemasından oluşan heyete hediye olarak dağıtılmıştır. Abdurrahman Cebertî, *Mazharu 'l-Takdîs bi-Zevâli Devleti 'l-Fransis*, ed. Abdürrahim A. Abdürrahim (Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1998), 214. Abdurrahman Cebertî, *Acâibu 'l-Âsâr fi 'l-Terâcim ve 'l-Ahbâr*, ed. Shmuel Moreh, c. 3 (Jerusalem: Printiv Press, 2013), 169.

¹¹ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 17. Abdurrahman er-Râfî, İskenderiye'de kurulduğunda matbaanın isminin *Matbaatu Ceyşü 'ş-Şark* olduğunu Kahire'ye taşındıktan sonra *el-Matbaatü 'l-Ehliyye* ismini aldığı ileri sürmektedir. Râfî, *Târîhu 'l-Hareketi 'l-Kavmiyye*, 1:140. J. Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt: The Foundation of Modern Arabic," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1940, 327.

yer vermekteydi.¹² *La Décade Egyptienne* ise *Institut d'Égypte* bünyesinde ziraat, eğitim, hastalıklar ve Mısır içtimai hayatına dair meselelere dair araştırmaların yayınlandığı bir dergiydi. Başlarda on günde bir çıkan dergi ilerleyen dönemde ayda bir yayımlanmıştır.¹³ Bu neşriyatın yanı sıra Fransız işgali boyunca, kurulan matbaalarda halka dağıtılmak üzere propaganda amacı taşıyan bildirimler yoğun bir şekilde basılmıştır. Bu açıdan, Marcel'in matbaasının Fransızların kendileri için neşir yapmasının ötesinde, sahadaki faaliyetlerde önemli rol oynayan, kamuoyu oluşturmak gayesiyle kullanılan bildirimler üzerinden işgale daha aktif bir destek sağladığı anlaşılmaktadır. Zira işgal süreci boyunca Fransızların halkı manipüle etmek üzere yoğun bir şekilde bu tarz bildirimleri kullandıklarını dönemin tarihçileri olan Abdurrahman el-Cebertî (ö. 1825) ve Nikola et-Türk'ün (ö. 1828) eserlerinden kolayca takip edebilmekteyiz.¹⁴

İşgal sürecinde Mısır'da bu tür gelişmeler yaşanmasına rağmen Arap harfleriyle baskı yapan matbaa faaliyetleri 1801'de Fransızların Mısır'dan çıkarılmasıyla durmuştur. Bununlar birlikte gerek Mısır gerekse Osmanlı genelinde yeni bir sürecin başlangıcı olan 1820'li yıllar Osmanlı toprakları için hem matbaa hem de basın açısından yeni bir canlanmanın görüldüğü dönemi temsil etmektedir. Fransız işgalinin ardından Mısır'da matbaanın yaklaşık yirmi sene gibi bir süre sonra ikinci defa faaliyete

¹² İbrahim Abduh, *Târîhu'l-Tibâa ve's-Sahâfe fi Mısır hilâl el-Hamleti'l-Fransiyye, 1798-1801* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1949), 59. Cemaleddin Şeyyâl, *Târîhu'l-Terceme fi Mısır fi Ahdi'l-Hamleti'l-Fransiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1951), 28.

¹³ Boustany, *The Press During the French Expedition in Egypt*, 23. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 100. Nesimi Yazıcı, "Vekayi-i Mısıriye Üzerine Birkaç Söz," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, no. 2 (1991): 268. Bunların ikisi dışında Jacques Menou *L'Advertissement/et-Tenbih* isimde Arapça bir gazete çıkarmayı düşünmüş fakat fiiliyata geçirememiştir. İbrahim Abduh, *Âlâmu's-Safahâti'l-Arabiyye* (Kahire: Matbaatü't-Tevekkül, 1944), 10. Charles Wendell, *The Evolution of the Egyptian National Image: From its Origins to Ahmad Lufti al-Sayyid* (Berkeley: University of California Press, 1972), 143. Bu gazetenin neşir sahasına çıkıp çıkmadığı meselesinde kaynaklar ihtilaf halindedir. Vatikiotis, *Tenbih*'in bir müddet neşredildiğini ve Kahire'deki divan haberlerine yer verdiğini ileri sürmektedir. Panayiotis Jerasimof Vatikiotis, *The Modern History of Egypt* (Londra: Cox & Wyman Limited, 1969), 467. Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa*, 47.

¹⁴ Cebertî, *Mazharu'l-Takdîs bi-Zevâli Devleti'l-Fransis*. Abdurrahman Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis bi-Mısır*, ed. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Câmiî, t.y.). Cebertî, *Acâibu'l-Âsar fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*. Türk, *Hamletü Bunabart ile's-Şark*.

geçebilmesinin sebebi, başlarda Memlukler ve Osmanlılar, ilerleyen süreçte ise Kavalalı ile Memlukler arasındaki mücadelelerinin neticesi olan siyasi kargaşa ve iktisadi sorunlara bağlanabilir. Nitekim Mehmed Ali Paşa'nın Memluklerle mücadelesi 1820'ye kadar sürmüştür. Ayrıca Mısır valisinin Hicaz bölgesinde Vehhâbi ayaklanmasını bastırmakla uğraşmasının Kahire'ye odaklanmasını engellendiğini söylemek hatalı bir değerlendirme olmayacaktır. Dolayısıyla böyle istikrarsız bir ortamda matbaanın kurulmasının ve neşir faaliyetlerine girişilmesinin zorlukları ortadadır. Bununla birlikte, ilk fırsatta bu sahada icraata geçildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Askeri teknik, gemi yapımı ve mühendislik sahalarında eğitim almanın yanı sıra matbaa tekniklerini de öğrenmek için Livirno, Milano, Floransa ve Roma'ya öğrenci gönderilmesine 1809'dan itibaren başlanmıştır.¹⁵ Ancak bu mecrada ilk somut teşebbüsler 1815 yılında matbaa işini öğrenmek üzere İtalya'ya gönderilmiş olan bir başka grubun 1821'de yanlarında üç baskı makinasıyla geri döndüğünde gerçekleşmiştir. Böylelikle İtalya'ya gidenlerin, eğitimlerini tamamlayıp geri dönmeleri neticesinde Bulak Matbaası kurulacak ve ilk neşirini bir sene sonra gerçekleştirecektir. Matbaanın kurulması için ihtiyaç duyulan altyapının geliştirilmesi, teknik bilgilerin temin edilmesi ve uzman yetiştirilmesi gayesiyle neden İtalya'nın seçilmiş olduğunu açıklayan somut bir veriye sahip değiliz. Coğrafi bir terimden öte herhangi bir anlam ifade etmemesi, dolayısıyla da siyasi olarak sürece etki edecek bir potansiyeli kendisinde barındırmaması gibi sebepler İtalya'nın tercihinde belirleyici olmuş olabilir.¹⁶ Bu çaba ve girişimlerin neticesinde Mısır'da ilk, Arap

¹⁵ Jamal al-Dîn Shayyâl, *A History of Egyptian Historiography in The Nineteenth Century* (Alexandria: Alexandria University Press, 1962), 406-7. Özellikle Marcel, matbaasını tahliye süreciyle birlikte yanına alarak Fransa'ya geri götürmüştür. Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt," 327. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 105. Orhan Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014), 13.

¹⁶ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi* (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2015), 21. Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, çev. Geoffrey French (Princeton: Princeton University Press, 1984), 136. Abdurrahman er-Râfî, Marc Aurel'in matbaasını hükümete sattığını ileri sürmektedir. Râfî, *Târîhu 'l-Hareketi 'l-Kavmiyye*, 1:140. Halid Azeb ve Ahmed Mansur, *Matbaatu Bulak* (İskenderiye: Mektebetü'l-İskenderiyye, 2005), 37. Akıncı, bu matbaanın Fransızların İskenderiye'de bırakmış oldukları matbaaya çeki düzen verilerek kurulduğunu ileri sürmektedir. Gündüz Akıncı, *Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1973), 43. Ancak Selim Nüzhet Gerçek bu iddiaya karşı çıkararak Fransız matbaasından istifade ile değil, aksine Bulak Matbaası'nın kurulması için gerekli olan araç ve gereçlerin

dünyasında ise uzun soluklu ve yoğun tempolu matbaa ortaya çıkmıştır. Kavalalı Mehmed Ali Paşa, matbaa tekniği ile kağıt yapımını öğrenmek, dil ve ilim tahsil etmek üzere Avrupa'ya öğrenci göndermeye sonraki yıllarda da devam edecektir. Mehmed Ali Paşa döneminde toplamda 349 öğrenci Avrupa'ya gönderilmiştir. Aşağıda verilen istatistiklerden de anlaşıldığı üzere, 1809'dan itibaren Kavalalı döneminin sonuna kadar Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi devam etmiştir.¹⁷ Özellikle yeni okulların açılması sonrasında da bu usulün sürdürüldüğü görülmektedir.

Mısır'daki matbaa faaliyetleri kitap neşriyatı ile başlamıştır. Kitap basımını, başlangıçta “jurnal” adı verilen ama zamanla *el-Jurnal el-Hidivî* adını alan ve yüksek rütbeli memurları finans, tarım, eğitim ve üretim gibi alanlarda bilgilendiren, Türkçe-Arapça olmak üzere çift dille neşredilen bülten mahiyetinde raporlardan teşekkül eden periyodik yayınlar takip etmiştir. Aralık 1828 tarihinde resmî gazete olarak çıkmaya başlayan ve *el-Jurnal el-Hidivî* ile benzer amaçlar güden *Vekâyi '-i Mısriyye* ile beraber bu jurnalın basılmasına son verilmiştir. Aralık 1828'den itibaren genellikle haftalık olarak, Türkçe ve Arapça çıkarılan *Vekâyi '-i Mısriyye*'nin yayın faaliyetleri arasındaki önemi ayrıdır.¹⁸ Öncesinde çıkarılan jurnalde olduğu gibi bu neşirle, yönetim tarafından icra edilen faaliyetlere dair malumatın idari kademelerdeki memurlara iletilmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda, yönetim kademelerindeki mülki erkan ile ilmiye sınıfı mensupları ve

Yohanna Yusuf Mesal isimli Maruni kökenli birisinden temin edilerek kurulduğunu ileri sürmektedir. Nüzhet Gerçek, *Türk Matbuatı* (Ankara: Gezgin Kitabevi, 2002), 130. Bulak Matbaası'nın tesisinde Fransız tecrübesinin bulunmadığı yönündeki iddia için ayrıca bk. Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik*, 21. Heyworth-Dunne, “Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt,” 329. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 105.

¹⁷ Bu gaye etrafında örneğin 1826'da 44, 1828-1832 arası 108, 1844 yılında 70 öğrenci eğitim için Avrupa'ya gönderilmiştir. Cheng-Hsiang, “The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt,” 89, 91. Daha geniş bir dönem ve öğrenci adedine dair farklı rakamlar zikredilmektedir. Örneğin Hitti, 1813-1849 arasında İtalya, Fransa, İngiltere ve Avusturya'ya toplamda 311 öğrenci gönderildiğini söyler. Hitti, *History of the Arabs*, 724. Bernard Lewis, II. Mahmud'un Mehmed Ali örneğini izleyerek, kuvvetli muhalefete rağmen, 1827'de Paris'e öğrenci gönderdiğine dikkat çekmiştir. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 84. Benzer değerlendirme için krş. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 70.

¹⁸ Cheng-Hsiang, “The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt,” 20-21, 33-34. Gazete, 1263-1267/1847-1851 arası dört sene boyunca sadece Türkçe olarak neşredilmiştir. Yazıcı, “Vekayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz,” 270.

askerler abonelik sistemine dahil edilmişler ve akabinde gazete kendilerine düzenli olarak gönderilmiştir.¹⁹ Fahmy, gazetenin, Paşa'nın başarılarını ve yönetiminin İstanbul'daki Sultan'dan daha üstün olduğunu ortaya koyarak daha geniş bir Osmanlı okuyucu kitlesini etkileme amacı taşıdığını belirtmektedir.²⁰ İlerleyen yıllarda daha stratejik ve ideolojik misyonlar üstlenen gazetenin sayfalarında, Osmanlı yönetimine karşı aşağılayıcı kampanyalar, hatta hilafetin kime ait olması gerektiğine dair tartışmalar dahi yer bulacaktır. Koloğlu'na göre bu durum, Osmanlı hükümetinin 1 Kasım 1831'den itibaren *Takvîm-i Vekâyi*'i yayın hayatına başlatmasını tetiklemiştir.²¹

Diğer taraftan Kahire, Avrupa kamuoyu için *Takvîm-i Vekâyi*'in 10 Kasım 1831'den itibaren İstanbul'da *Le Moniteur Ottoman* ismiyle neşredilen Fransızca nüshasının bir örneği olan *Le Moniteur Egyptien*'i 1833'te çıkartmaya başlayacaktır.²² Bu açıdan, Türkçe gazete çıkarma hususunda Kahire'yi takip eden İstanbul, Fransızca gazete neşrinde önce davranmıştır. Böylelikle, mevcut gelişmelerin doğal bir neticesi olarak siyasi-askeri alandaki rekabet, aynı zamanda basın üzerinden sürdürülmüştür. İlerleyen süreçte, *Le Moniteur Ottoman* Avrupalı diplomatların 1830'ların başında ortaya çıkan Kavalalı isyanını takip ettikleri haber mecrası haline gelmiştir. Basın rekabetinden dolayı *Le Moniteur Egyptien*'in İstanbul'daki muadili karşısında tutunamayıp birkaç yıl sonra kapatıldığını ileri sürülmektedir.²³ Koloğlu buradaki başarıyı 1828 başlarından itibaren İzmir'de *Le Courier de Smyrne* isimli gazeteyi çıkarmaya başlayan Alexandre Blacque'nin (ö. 1837) gazetenin başına getirilmesine bağlamaktadır.²⁴

¹⁹ Yazıcı, "Vekayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz," 270.

²⁰ Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848," içinde *The Cambridge History of Egypt*, ed. M. W. Daly (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 170.

²¹ Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik*, 246. Orhan Koloğlu, *Türk-Arap İlişkileri* (İstanbul: Tarihi Kitabevi, 2017), 148.

²² Gerçek, *Türk Matbuatı*, 110. Farklı bir tarih iddiası için bk. Sezai Balcı, *Babıâli Tercüme Odası* (İstanbul: Libra Yayıncılık, 2013), 287. *Takvim-i Vekayi* de ilk nüshalarından itibaren Mehmed Ali ve çıkardığı gazeteyle polemige girmiştir. Galiz bir dille Mehmed Ali Paşa'ya çatmakla kalmayıp, payitahtın resmi görüşünü bazen uydurma haberler bazen de abartılı yorumlarla neşretmiştir. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2006), 192-93. Yazıcı, "Vekayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz," 268.

²³ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 19.

²⁴ Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları* (İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987), 106.

1830'larda basın alanındaki gelişmelerin diğer önemli veçhesini siyasi anlaşmazlıkların ve ihtilafların, hatta başarısızlıkların ilk defa “kamuoyu” önünde ve yazılı bir şekilde açıkça tartışılması oluşturmaktadır. Örneğin, Mısır orduları karşısında yaşanan üst üste iki yenilgiden sonra *Le Moniteur Ottoman*'da başarısızlığın nedenlerini kamuoyuna izah için iki makale yayımlanmıştır.²⁵ Her iki taraf da çıkarttıkları gazeteleri, sahadaki sorunları tartışarak kendi lehlerine kamuoyu oluşturmak üzere propaganda amaçlı kullanmıştır.²⁶ Ayrıca matbaa etrafındaki gelişmeler, siyasi ve gündelik amaçlarının yanı sıra teknik dönüşümlerin hem pratik hem de pedagojik yönlerden desteklenmesinde önemli bir unsur oluşturmuştur. Basılan kitapların Mısır'da tesis edilmeye çalışılan yeni düzene hizmet ederek girişilen reform hareketlerini beslemeleri ve devlet memurlarının yürüttükleri hizmetlerde ihtiyaçlarına cevap vermesinin yanı sıra kültürel ihtiyaçlarını da karşılayan eserler olarak misyon icra ettikleri ileri sürülebilir.²⁷ Şüphe yok ki basılan kitapların dağılımdan da anlaşılacağı üzere Bulak Matbaası'nın kurulmasında öncelikli sebep ordudaki komutan ve askerlerin eğitimine yönelik kitaplar basmak gayesi olmuştur. Mısır'da matbaanın kuruluşundan 1850 yılına kadar Türkçeden Arapçaya tercüme edilerek baskısı yapılan kitapların ekseriyeti bürokrasi ve ordu için ihtiyaç duyulan idari ve kanuni düzenlemeler ile askeri eğitim kitapları olmuştur.²⁸ Örnek vermek gerekirse Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin (ö. 1826) Fransızcadan tercüme ettiği askerlikle alakalı *Vesâyânâme-i Seferiyye* (1238/1822) matbaada basılan ilk iki eserden biridir. Bu çerçevede, matbaanın başlatılan reform sürecini destekleyici ve kolaylaştırıcı bir rol üstlendiğine vurgu yapmak yanlıtıcı olmayacaktır. 1822-1842

²⁵ Orhan Koloğlu, *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi*, çev. Erol Üyepazarcı (İstanbul: Müteferrika Yayınları, 1998), 72.

²⁶ Orhan Koloğlu, *Takvim-i Vekayi: Türk Basınında 150 Yıl* (Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, t.y.), 75-77. Koloğlu, *Osmanlı Basınının Doğuşu*, 71-73.

²⁷ İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 180. Cheng-Hsiang, “The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt,” 87.

²⁸ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), 215. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 86, 512-13. *Dizionario Italiano e Arabo* isimli Don Raphaël tarafından hazırlanan İtalyanca-Arapça sözlük ilk basılan diğer eserdir. Cheng-Hsiang, “The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt,” 81, 249. Julie Scott Meisami ve Paul Starkey, ed., *Encyclopedia of Arabic Literature*, c. 2 (Londra: Routledge, 1999), 820. Diğer bazı kaynaklarda ilk basılan kitabın Şânîzâde'nin tercümesini yaptığı eser olduğu ileri sürülmektedir. Heyworth-Dunne, “Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt,” 333. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 390.

tarihleri arasında çoğunlukla yeni açılan okul ve eğitim kurumlarının ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik birçok eserin baskısı yapılacaktır. Bu süreçte Türkçe, Arapça ve Farsça kitaplarla Batı'da yayımlanmış bilimsel ve teknik eserlerin tercüme ve yaygın hayatına kazandırılmıştır. Bu kitapların ekseriyetinin Arapça olmayıp Türkçe olarak basıldığı hatta askerî, denizcilik, matematik ve teknik konulara dair olanların neredeyse tamamının Türkçe basıldığı görülür.

Diğer taraftan, yukarıda zikredilen yoğun tercüme ve neşir faaliyetleri gerçeğine rağmen Gilbert Sinoué, halkın herhangi bir kitapla ilgilenen durumda olmadığını, baskıdan çıkan kitapların, dükkanlara gönderildikten sonra çürümeye terk edildiklerini, diğer yandan azınlıkların durumunun bunun tam aksine olduğunu, okuma ve tartışma ortamlarından kütüphane oluşturmaya uzanan kültürel bir hareketlilikten bahsedebileceğini belirtir.²⁹ Sinoué'nin iddia ettiklerinin tam aksine, yönetimin eğitim gayesiyle bastırıldığı kitapların yanı sıra aynı zamanda birçok kitabın Bulak Matbaası'nda bizzat Mısırlılar tarafından sipariş verilerek basılması talep edilmiştir.³⁰ Dolayısıyla özel matbaaların dışında devlet matbaalarındaki şahısların taleplerine binaen basılan kitaplar, kültür hayatındaki canlılığa işaret etmekte ve aynı zamanda Mısırlıların matbaaya olan tevecçühünü ortaya koymaktadır.

1822-1851 tarihleri arasında 30 yıllık zaman diliminde Mısır'da 472 farklı çalışma olmak üzere yeni baskıları yapılanlarla birlikte toplamda 570 adet kitap neşredilmiştir.³¹ Bu eserler, 42 tane dili tespit edilemeyenle birlikte, 255'i Arapça, 259'u Türkçe ve 14'ü Farsça basılmıştır. İlk on yıllık periyot olan 1822-1832 arası dönemde toplam 86 kitabın; 1832-1842 arasında ise 277 eserin baskısı yapılmıştır. Üçüncü on yıllık sürede, yani 1842-1851 arasındaki dönemde toplam 170 kitap baskıya girmiştir. 1822-1851 arası 30 senelik periyotta Mısır'da neşredilen toplam 570 adet kitabın 526 tanesinin, yani %92,3'ünün baskısı Bulak Matbaası'nda gerçekleşmiştir. 1822-1850

²⁹ Gilbert Sinoué, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999), 185-86. Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), 230.

³⁰ İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 584-85.

³¹ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," xxv. İstanbul'daki Mühendishane Matbaası'nda 1797-1824 arasında yani 27 sene boyunca toplamda 66 parça/adet kitabın baskısı yapılmıştır. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, 259.

arası Bulak'ta basılan kitaplardan 255'i Arapça, 259'u ise Türkçedir.³² Diğer sahalarla mukayese edildiğinde 86 adetle en çok baskının askerlikle alakalı alanlarda yapıldığı görülmektedir. Genel duruma dair fikir vermesi açısından, matematik, fizik ve kimya gibi temel bilimlerle alakalı 52, tıp alanında 47, veterinerlikte 24, dil biliminde ise 73 eserin baskısının yapılmış olduğunu söyleyebiliriz.³³

1822-1848 arası Bulak'ta basılan 253 eserin 57'si Osmanlı edebiyatının seçkin örneklerinden olması, çevirilerin idari ve askeri eğitimdeki ihtiyaçlara cevap vermenin ötesinde yüksek kültürel muhitin edebi zevklerini ve estetik yönelimlerini karşılamasının bir işareti olarak okunabilir.³⁴ Onar yıllık periyotlarla 86, 277 ve 170 adet kitabın basıldığını belirtmiştik. Buradaki neşir hareketliliğinin siyasi ve askeri konjonktürle birebir irtibatlı olduğuna dikkat çekmek gerekiyor. İlk on yılda ordunun kurulması, askeri ve teknik okulların açılması matbaa hareketliliğine dair fikir vermektedir. Zira ikinci on yılda hem ordu hem de okullardaki eğitim yoğunluğu ve öğrenci sayısının artmasına paralel bir şekilde ve yine aynı dönemde açılan Diller Okulu'nun tercümelere katkısı neticesinde matbaadaki neşir faaliyetleri daha da hız ve yoğunluk kazanmıştır. Son on yıllık dönem ise 1838 Baltalimanı ve 1840 Londra antlaşmaları ile şekillenmiştir. Mısır'daki iktisadi sürecin yavaşlaması ve ordunun küçültülmesinin dolaylı tesirleri sahada neşir, tercüme ve matbaa faaliyetlerinin azaltılması şeklinde tezahür etmiştir.

Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'da basılan tarih alanındaki eserlere dair genel bir değerlendirme yapmak gerekirse bu yekûnun Osmanlı'ya dair kroniklerden dünya ve Batı tarihine ait eserlere uzanan renkli ve geniş bir yelpaze oluşturduğu söylenebilir. Türkçe basılan tarih eserleri dikkate alındığında, bunların çevrilmesinin arkasındaki başlıca dürtünün teknik-askeri olduğu müşahede edilecektir. Kayda değer sayıdaki matbaanın tesis edilmesi bu iddiaları destekler mahiyet arz eder. Mesela, Mısır'da Bulak

³² Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 132. 1822-1843 arası Bulak'ta basılan 243 kitaptan 125'i Türkçe kitaplardan oluşmaktadır. Cheng-Hsiang, xxv-xxvi, 31, 78-79. Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt," 333-34.

³³ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 132.

³⁴ İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 180, 196. Fahmy, 1820-1840 arası basılan kitapların yarısından fazlasının askerî sahaya dair olduğunu belirtir. Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha," 170.

Matbaası'nın haricinde kurulan özel matbaalarla birlikte *Matbaatü'l-Kal'a*, *Matbaatü Medreseti't-Tıb bi-Ebî Za'bal*, *Matbaatü Sarayı Ra'sü't-tîn bi'l-İskenderiye*, *Matabatü Mektebi't-Topçiyye bi-Tura* ve diğer birçok okulda devlet matbaası faaliyet göstermiştir.³⁵ Özellikle bu matbaalarda, okullardaki hoca ve öğrencilerin kendi sahalarıyla alakalı yaptıkları tercümelerin basılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda tıp ve teknik alanlarda ellinin üzerinde eserin Arapçaya tercümesi gerçekleşmiştir. Ancak, yapılan tercümelerin eğitim amaçlı kullanılması hedeflenmiş olduğundan tam teşekküllü bir çeviri faaliyetine girilmemiştir.³⁶ Netice itibarıyla, yukarıda izah edildiği üzere matbaa ve tercüme faaliyetleri Kavalalı döneminin sonralarına doğru eski canlılığını yitirmiştir. Bulak Matbaası, 1850 sonrasında da faaliyetlerini sürdürmekle birlikte ekonomik sıkıntılardan ötürü 1861 yılında kapatılacak ve bir sene sonra da Abdurrahman Rüşdü Bey'e devredilecektir.³⁷

3. Mısır'da Tarih Alanındaki Tercüme ve Neşir Faaliyetleri

Osmanlı'da XIX. yüzyıl başlarında tercüme faaliyetleri kurumsallaşma sürecine girmiştir. Osmanlı Devleti tercüme faaliyetlerinde uzun yıllar Rum dragomanlara görev vermiştir. Bu yönüyle 1699-1821 arası, "Rum tercümanlar çağı" ya da "Fenerli Beyler" dönemi olarak isimlendirilmiştir. Zira bu yıllar arasında 12 büyük aileden 34 baştercüman çıkararak Osmanlı bürokrasisinde görev yapmıştır. 1821'de patlak veren Yunan isyanının bazı Fenerliler tarafından desteklenmesi neticesinde devletin hizmetindeki Rumlar görevden alınmıştır.³⁸ Bunun neticesinde 1821-1833 arası

³⁵ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 156. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 207.

³⁶ Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt," 340-41, 346.

³⁷ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 164. Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt," 349. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 337.

³⁸ Ebru Diriker, "On the evolution of the interpreting profession in Turkey: From the Dragomans to the 21st century," içinde *Tradition, Tension and Translation in Turkey*, ed. Şehnaz Tahir Gürçağlar, Saliha Paker, ve John Milton (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2015), 91. Balcı, *Babiâli Tercüme Odası*, 101, 111, 139. Ayrıca bk. Frédéric Hitzel, ed., *Enfants De Langue et Drogmans-Dil Oğlanları ve Tercümanlar* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995).

tercüme işleri geçici düzenlemelerle yürütülmüş olup 1833'te resmen Tercüme Odası kurulmuş ve bu odayla ortaya çıkan tercüman ihtiyacının karşılanması hedeflenmiştir. 1833'e kadar küçük çapta sürdürülen tercüme aktivitelerini, Tercüme Odası'nın tesisinden itibaren Avrupa dillerinden yapılan çeviriler takip etmiştir.³⁹

Benzer şekilde Mısır, aynı dönemde tercüme faaliyetleri işini kurumsallaştırmıştır. Modern Batı bilimlerini öğrenme ve Avrupalı uzmanları bu alanda istihdam etme zarureti, her şeyden evvel yabancı dil bilmeyi gerektirmiş ve çeşitli sahalarda tercüme yapabilecek kişilere ihtiyaç duyulmasına yol açmıştır. Böylece *Medresetü'l-Elsün* yani Diller Okulu, Rifâa Râfi' et-Tahtâvî (ö. 1873) riyasetinde Haziran 1836 tarihinde faaliyetlerine başlamıştır. Okul, on yıllık süre zarfında 70 civarında tercüman ve yazar yetiştirmiştir. Ticaret hukuku başta olmak üzere genel hukuk, tarihî coğrafya, felsefe, eğitim, mineraloji ve Fransız klasiklerinden yapılan çeviriler bu okulun çatısı altında gerçekleştirilmiştir.⁴⁰ Ancak Diller Okulu'nun açılmasından önce matbaanın 1822'de faaliyetlerine başlamasıyla Batı'dan, özellikle de Fransızcadan tercüme yapılarak birçok eserin basılmış olduğu bir gerçektir. Örneğin *Katerina Tarihi*, *Târîh-i İtalya*, *Bonabart Tarihi*, *Târîh-i Nabolyon Bonabarta* gibi eserler 1836 öncesinde çevrilerek Bulak'ta basılmıştır.

Tercüme hareketinin itici gücü, modern bir okul sistemi ve ordu tesisine yönelik çabalardan oluşmuştur. Ordudaki üst rütbeli komutanların Türkçe bilmeleri, askeri eğitim faaliyetleri için bu alanda yazılmış kitapların Türkçeye çevrilmesini gerektirmiştir. Ayrıca, Mehmed Ali Paşa bu sahada özellikle Fransızcadan çok sayıda eserin tercümesini istemiştir.⁴¹ Tercüme ortaya çıkaran unsura dair genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Kavalalı döneminde Batı dillerinden yapılan çevirilerin siyasi ve pratik hatta pragmatik saiklerle ortaya çıktığı söylenebilir.⁴² Mesela

³⁹ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 131. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 71.

⁴⁰ Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt," 348-49. Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 106.

⁴¹ İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 87, 147.

⁴² Benzer tespit ve değerlendirmeler için bk. ve karşılaştır. Richard N. Verdery, "The Publications of the Bülâq Press under Muhammad 'Ali of Egypt," *Journal of the American Oriental Society* 91, no. 1 (1971): 132. Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik*, 35. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'daki faaliyetlerin III. Ahmed zamanında Sadrazam Nevşehirli Damat*

Hourani, Mehmed Ali'nin modern Avrupa'nın siyasi düşüncesine pek değer vermediğini; kitaplara ilgisinin ise kendisine yönetim sanatı öğretecek olmalarından kaynaklandığını söyler. Bu sebeple, bilhassa Napoléon ile ilgili kitaplar tercüme edilip kendisine okunmuştur. Yine emri üzerine Niccolo Machiavelli'nin (ö. 1527) *Prens* isimli eserinin, nazırı Artin tarafından hızlı bir şekilde günde on sayfalık bir tercüme ile kendisine teslim edildiği aktarılmaktadır. Dördüncü gün Paşa, Artin'i durdurarak kendisine, çevirdiği kısımları okuduğunu, ilk on sayfadaki söylenenlerden farklılık arz eden pek yeni bir şey görmediğini; kitabın ilerleyen sayfalarında gelişeceğini ümit ettiğini, ancak gittikçe alelade bir durumla karşılaştığını söylemiştir. Dolayısıyla Machiavelli'den öğrenecek fazla bir şey olmadığını; kendisinin onun bildiği hilelerden daha fazlasını bildiğini belirterek tercüme gerektirmediğini ifade etmiştir.⁴³ Bu anekdot, Kavalalı'nın oldukça pragmatik ve şahsi hareket ettiği ve birçok çeviriyi bu sebeple yaptırdığı bilgisini doğrular mahiyettedir.

İbrahim Paşa'nın (ö. 1730) öncülüğünde yapılan sistematik tercüme hareketiyle benzer hususiyetler taşıdığı ileri sürmektedir. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 166-67. Mukayeseli şekilde tarih eserlerine odaklanan bu makale aynı zamanda zikredilen meseleyi genel olarak tartışmaktadır. Ancak, basılan tarih eserleri dikkate alındığında İhsanoğlu'nun ileri sürdüğü benzerliğin bulunmadığı ortaya çıkmaktadır.

⁴³ Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 67-68. Ancak mezkûr eserin hem mütercimine hem de baskısı yapıp yapılmadığına dair kaynaklarda ihtilaf vardır. Örneğin Heyworth-Dunne, eserin basılmadığı ve Kahire Kütüphanesi'nde yazma olarak bulunduğunu ileri sürmektedir. Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt," 338. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 183. Bernard Lewis, mezkûr kitabın 1825'te tercüme edilmesine rağmen basılmayarak günümüze elyazması olarak geldiğini ileri sürmüştür. Bernard Lewis, *İslam ve Batı*, çev. Çağdaş Sümer (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017), 71. Şeyyâl, *el-Emir fi İlmî't-Târih ve ş-Siyâse ve't-Tedbir* ismiyle Rufâ'il Zahûr (Don Raphaël de Monachis) tarafından İtalyancadan Arapçaya 1824'te çevrildiğini kaydeder. Şeyyâl, *el-Emir fi İlmî't-Tarih ve ş-Siyâse ve't-Tedbir* ismiyle Antoine Rafeal Zahur tarafından İtalyancadan Arapçaya 1824'te çevrildiğini kaydeder. Cemaleddin Şeyyâl, *Târih'ut-Terceme ve'l Hareketi's-Sekâfiyye fi Asri Muhammed Ali* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1951), 238. Bir başka çalışmada ise Machiavelli'nin *Il principe* adlı eserinin Mehmed Ali Paşa'nın emriyle mütercimlerinden yine Rafâ'il Zâhûr (1759-1831) tarafından tercüme edildiği ve Mısır Milli Arşivi'nde bulunan bu eserin bir başka Arapça tercümesinin ise 1832 yılında Don Raphael tarafından *Kitâbu'l-Emir* başlığıyla yapıldığı söylenmektedir. Arzu Meral, "Kahire'den Avrupa'ya Açılan Kapı: Medresetü'l-Elsun (Diller Okulu, 1835)," *Osmanlı Araştırmaları* 37 (2011): 80. Eser, Mehmed Şerif tarafından çevrilerek İstanbul'da bulunan Hukuk Matbaası'nda 1335/1919 tarihinde basılmıştır. İsmail Habib Sevük, *Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garptan Tercüme*, c. 1 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1940), 518.

Diğer taraftan, Bulak ve Müteferrika matbaalarında basılan ilk kitabın lügat olması diğer önemli bir hususiyettir. Müteferrika'daki sözlük Arapçadan Türkçeye çevrilerek 1729'da basılan *Vankulu Lügati*'dir. *Dizionario Italiano e Arabo* isimli Rum Ortodoks Papaz Don Raphaël de Monachis (ö. 1831) tarafından hazırlanan İtalyanca-Arapça sözlük ise Bulak'ta basılan ilk eserdir.⁴⁴ Bu iki sözlüğün basılması ilginin Doğu'dan Batı'ya kaydığını gösteren, dikkate değer sembolik bir gelişmedir. İtalyanca-Arapça bir sözlüğün basılması, matbaa tekniklerinin öğrenilmesi gayesiyle 1815'te İtalya'ya gidilmesinin neticesinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla teknik bir ihtiyaca binaen basılmış olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan, çevirisi 1589'de tamamlanmış olan Vankulu Lügati'nin mütercimi olan Vankulu Mehmed Efendi (ö. 1592), sözlüğünü İslami ilimlerde Arapçanın hakimiyeti sebebiyle bu dilin öğrenilmesi gerekliliğine dikkat çekerek ihtiyaca binaen kolaylıkla kullanılabilmesi için Türkçeye çevirdiğini belirtmiştir.⁴⁵ Buna mukabil, Don Raphaël'in, İtalyanca-Arapça lüğatinin matbaada basılmak üzere hazırladığı anlaşılmaktadır.⁴⁶ Dolayısıyla, daha somut, güncel ve odak bir gelişmenin neticesinde gerçekleşmiştir. Nitekim, Raphaël yazdığı önsözde sözlüğünü öğrenciler ve kitap tercüme edeceklerin kullanımı için hazırladığını belirtmektedir.⁴⁷

Çalışmamızın odağı açısından değerlendirmek gerekirse, 1822-1850 yılları arasında tercüme edilen tarih eserleri büyük oranda kadim zamanlardan modern döneme uzanan Batı tarihiyle alakalı kitaplardan müteşekkildir. Bunların dışında 1826'da Paris'e beş yıllık süreyle eğitim görmek üzere gönderilen öğrencilerden sorumlu olan Ezher mezunu genç ulemadan Şeyh Rifâa et-Tahtâvî'nin, Paris'e ait düşünceler ve görüşlerini yazdığı *Tahlîsü'l-İbrîz fî Telhîsi Bâris* isimli kitabı 1834'te Arapça, 1839 senesinde ise Mehmed Ali Paşa'nın arzuhalçisi Rüstem Besim'in çevirisiyle Türkçe olarak *Seyahatnâme-i Rifâa* ismiyle basılmıştır. Yine seyahatname türünde Batı'da yazılmış olan kitaplardan *Siyâha fi Amrika*

⁴⁴ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 81, 249.

⁴⁵ Yakup Civelek, "Mehmed b. Mustafa el-Vânî ve Vankulu Lügati," *EKEV Akademi Dergisi* 1, no. 3 (1998): 360.

⁴⁶ Alain Silvera, "The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali," *Middle Eastern Studies* 16, no. 2 (1980): 7. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 109.

⁴⁷ Don Raphaël, *Dizionario Italiano e Arabo* (Kahire: Bulak Matbaası, 1238), 1.

1262/1845'te ve *Siyâhat'ül-Hind* ise 1265/1848'de basılmıştır.⁴⁸ Aynı dönem için İstanbul'da herhangi bir seyahatname neşredilmemiştir. Ancak Müteferrika Matbaası'nda Polonyalı bir Cizvit misyoneri olan Judasz Tadeusz Krusinski'nin (ö. 1756) Afganların Safevî hükümrânlığına karşı gerçekleştirdikleri mücadelelere dair şahsi tanıklığını kaleme aldığı eser *Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-ı Afgâniyân ve Sebeb-i İnhidâm-ı Binâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safeviyyân* ismiyle Latince'den Türkçeye İbrahim Müteferrika tarafından çevrilerek 1142/1729'da basılmıştır.⁴⁹

Aşağıda Bulak Matbaası'nda basılan tarih alanıyla ilgili tercüme ya da telif eserlerin bir listesi çıkarılmıştır. Eserlerin ne zaman ve nerede basıldığı, hangi dilde kim tarafından yazıldığı, hangi dile tercüme edildiği, kim tarafından çevrildiği ve kaç defa basıldığına dair malumatlar verilerek tarih alanındaki tercüme faaliyetinin bilançosu çıkarılmaya çalışılmaktadır. Aynı zamanda imkan nispetinde Mısır'daki neşir alanındaki gelişmeler İstanbul'daki matbaa ve tercüme faaliyetleri ile mukayeseli olarak incelenmektedir. Şüphesiz nihai kesinlikte olmamakla birlikte toplamda 19 tarih eserinin bu süreçte basıldığını tespit etmiş bulunmaktayız.⁵⁰

3.1. Koçi Bey Risalesi

Koçi Bey'in (ö. 1650?) XVI. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı kurumlarındaki yozlaşmayı tarihsel süreçleriyle tahlil ettiği ve IV. Murad'a

⁴⁸ Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 167, 265-66. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 161. Rifâa Râfi' Tahtâvî, *Paris Gözlemleri*, çev. Cemil Çiftçi (İskenderiye: Ses Yayınları, 1992), 23. Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 148-49.

⁴⁹ Judasz Tadeusz Krusinski, *Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-ı Afgâniyân ve Sebeb-i İnhidâm-ı Binâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safeviyyân*, çev. İbrahim Müteferrika (Kostantiniyye: Dârü't-Tibâati'l-Mamûre, 1729). Ayrıca bk. Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, 12511. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu, A029144.

⁵⁰ Bu tarz bibliyografik araştırmaların zorluklarına sahanın çalışanlarının aşına olduğu bilenen bir gerçektir. Biz çalışmamızda mümkün merteye güncel araştırmaları mukayeseli şekilde kullanarak bu sorunu aşmaya gayret ettik. Mezkûr soruna dikkat çeken iki farklı araştırma için bk. Ebu'l-Futûh Rıdvân, *Târîhu Matbaati Bulak ve Lamha fî Târîhi'l-Tibâa fî Büldâni's-Şarki'l-Evsat* (Kahire: El-Matbatü'l-Emîriyye, 1953), 287-90. Verdery, "The Publications of the Bülâq Press under Muḥammad 'Alî of Egypt."

(ö. 1640) sunmuş olduğu risalenin⁵¹ Arapça çevirisi divan kâtibi olan Abdullah Aziz b. Halil Efendi (ö.?) tarafından 1825 yılında tamamlanmıştır. IV. Murad için yazılan Osmanlı Devleti'ndeki sorunlara temas eden bu risalenin Mehmed Ali Paşa tarafından tercümesinin istenmesi dikkate şayandır. Çeviri, yazma halinde kalmış, baskıya girmemiştir. Bu haliyle, valinin çevresindeki Türkçe bilmeyen belirli bir kitlenin istifadesine sunulduğu anlaşılmaktadır.⁵² Yine de özellikle yönetici erkin Türkçe konuştuğu akla getirildiğinde eserin neden Türkçe olarak basılmayıp Arapçaya çevrildiğini izah etmek zorlaşmaktadır. Fakat buna rağmen, böyle bir tercümenin Mısır idarecilerinin, Osmanlı'nın yaşadığı sorunları anlama çabası içinde bulduklarının ve Osmanlı'nın kendine dönük tenkitlerini dikkate alarak siyaset geliştirmeye çalışmış olduklarının bir işareti olabileceğini söylemek mesnetsiz bir okuma olmayacaktır.

3.2. Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâiku'l-Ahbâr

Müellifi Vakanüvis Ahmed Vâsıf Efendi (ö. 1806) olan ve 1166-1219/1752-1805 yıllarını kapsayan tarih eserinin⁵³ ilk baskısı Bulak'ta 1243/1827 senesinde yapılmıştır. Eser ikinci defa 1246/1830 tarihinde yine Bulak'ta basılmıştır. Kitabın birkaç yıllık fasıllarla Bulak'ta baskıya girmiş olması, Mısır'ın Osmanlı siyaseti ve tarihine ilgisini göstermektedir. Ayrıca, Koçi Bey Risalesi'nden sonra Osmanlılarla alakalı Kahire'nin gündemine giren ikinci eserdir. 1836'dan itibaren bir düzenlemeyle Kavalalı döneminde açılan okullardaki Arap ve Türk öğrencilere Osmanlı Devleti tarihi olan *Vâsıf Tarihi* üzerinden okuma ve yazma eğitimi verilmiştir.⁵⁴ Ahmed Vâsıf Efendi tarihinin 1219/1804 senesinde Üsküdar Matbaası'nda iki cilt halinde basılmış olduğu yukarıda belirtilmişti.⁵⁵ Daha önce basılmış

⁵¹ Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi* (Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuuzziya, 1303).

⁵² İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 159.

⁵³ Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr (1209-1219/1794-1805)*, ed. Hüseyin Sarıkaya (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2018).

⁵⁴ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 347. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 108, 207, 449. Azeb ve Mansur, *Matbaatu Bulak*, 110. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 148.

⁵⁵ Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi, Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1989), 84. Beydilli, *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, 19.

bir kitabın matbaada tekrar basılmasının kolaylığı bu seçime etki etmiş olabilir. Ayrıca, üç sene ara ile iki defa basılması değerlendirilirken eğitim amaçlı talebin tesirini göz önünde bulundurmamak anlamlı olacaktır. Netice itibariyle hem güncel hem de Osmanlı tarihiyle alakalı bir eserin baskı yapılmak üzere seçilmesi matbaa faaliyetlerinin belli bir vizyonu barındırdığının bir işareti olarak okunabilir.

3.3. Katerina Tarihi/Târih-i Rusya

1827 yılında Navarin'de Osmanlı-Mısır donanmasının yakılması, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı, İbrahim Paşa'nın (ö. 1848) Kütahya'ya kadar ilerlemesi karşısında Osmanlı'nın Rus yardımına başvurması gibi olaylar muvacehesinde Fransa'nın Moskova elçisi olan Jean Henri Castéra (ö. 1838) tarafından Fransızca yazılmış ve ilk baskısı 1799'da yapılmış olan *Histoire de Catherine II, Impératrice de Russie* isimli üç ciltten müteşekkil kitabı Divan dragoman/tercümanı olarak görev yapan İakovos Argyropoulos/Yakovaki Efendi (ö. 1850) Fransızcadan Türkçeye kısaltarak çevirmiştir.⁵⁶ Eserin, Bulak'ta 1829 senesinde basıldıktan sonra Amedci Sadullah Efendi'nin (ö.?) tashihiyle 1246/1830 tarihinde tekrar basılmış olduğu Babinger'in eserinde zikredilmiştir.⁵⁷ Fakat 1246 tarihli baskıda ikinci defa basıldığı belirten herhangi bir ifade bulunmamaktadır.

⁵⁶ Jean Henri Castéra, *Histoire de Catherine II, impératrice de Russie*, c. 1-4 (Paris: F. Buisson, 1797). Bulak baskısı için bk. <http://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=527288&materialType=NE&query=Castéra%2C+Jean-Henri%2C+1749-1838>.

⁵⁷ Johann Strauss, "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt: A Pioneering Effort and its Results," içinde *Translations: (Re)shaping of Literature and Culture*, ed. Saliha Paker (Boğaziçi University Press, 2002), 109. Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok (Ankara: TTK Basımevi, 1982), 338. Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt," 337. Şeyyâl, *Târih 'ut-Terceme ve'l Hareketi's-Sekâfiyye*, 239. Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 96. Tanpınar ise 1824 (1240) tarihinde Kahire'de basılmış olduğunu yazmıştır. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001), 145. Ancak başka güncel bir çalışmada 1829 ve 1831 senelerinde Mısır'da, 1861'de ise İstanbul'da basılmış olduğu belirtilmektedir. Arzu Meral, "A Survey of Translation Activity in the Ottoman Empire," *Osmanlı Araştırmaları*, 2013, 116. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 168, 441. Ancak Meral başka bir makalesinde herhangi bir kaynak göstermeksizin Katerina Tarihi olarak bilinen Rusya tarihinden (*Histoire de l'impératrice Catherine II de Russie, précédée d'un court aperçu de l'histoire de la Russie depuis son origine*) Yakovaki Efendi'nin eseri olarak bahsetmektedir. Meral, "Kahire'den Avrupa'ya Açılan Kapı," 81.

Özege, eserin üçüncü defa 1268/1861 senesinde İstanbul'da basıldığını kaydetmektedir.⁵⁸ *Katerina Tarihi/Târih-i Rusya, Koçi Bey Risâlesi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâiku'l-Ahbâr*'dan sonra son dönemdeki siyasi ve tarihi hadiselerin takibi gayesiyle çevrilip basılan üçüncü eserdir. Dolayısıyla bu bilgiler, İsmail Habib Sevük'ün (ö. 1954) Mısır'da tarih alanındaki tercüme faaliyetlerine Rus tarihi ile başlanıldığına dair değerlendirmesinin yanlılığı ortaya çıkarmaktadır.⁵⁹ *Katerina Tarihi*'nin basılmasındaki ana gayenin bizzat Mısır'ın da içinde bulunduğu son gelişmelerin takibi olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka açıdan bakıldığında, eserin Fransa'nın Moskova elçisi olan Jean Henri Castéra tarafından yazılması ve daha öncesinde İstanbul'da tercüme edilmiş olması, kuvvetle muhtemel Bulak Matbaası'nda basılmasını kolaylaştıran ve teşvik eden unsurlardır.

3.4. Terceme-i Siyer-i Halebî

Terceme-i Siyer-i Halebî, İbrahim b. Mustafa b. İbrahim el-Hanefi el-Halebî el-Mudârî'nin (ö. 1776) altmış üç beyitlik Hz. Peygamberin hayatını anlatan *Nazmü's-Sîre* adlı eserinin Mütercim Ahmed Asım (ö. 1820) tarafından Arapçadan Türkçeye açıklamalı tercümesidir.⁶⁰ Bulak Matbaası'nda ilk defa 1248/1832 tarihinde basılan tercüme, 1251/1835 senesinde ikinci baskısını yapmıştır. Tercümenin sonunda Mehmed Ali Paşa'nın matbaasında zilhicce 1248/mayıs 1832 tarihinde basıldığı belirtilmektedir.⁶¹ 405 sayfadan oluşan tercüme eser, İstanbul Üniversitesi

⁵⁸ Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c. 2 (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1977), 799. Sevük ise, eserin sadece taş baskınının 1861'de basıldığını belirtmiştir. İsmail Habib Sevük, *Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garptan Tercümeleler*, c. 2 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1941), 599. Ayrıca bk. Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise," 391.

⁵⁹ Sevük, *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, 1941, 2:599.

⁶⁰ Es-Seyyid Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed Murâdî, *Silkü'd-Dürer fi A'yâni'l-Karni's-Sâni Aşer*, c. 1 (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1988), 37-39. Mustafa S. Kaçalın, "Mütercim Asım Efendi," *TDV İslam Ansiklopedisi* 32 (2006): 201. Mütercim Ahmed Asım Efendi, *Asım Efendi Tarihi: Osmanlı Tarihi 1218-1824/1804-1809*, ed. Ziya Yılmaz, c. 1 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), cxxxii.

⁶¹ Şeyyâl, *Târih'ut-Terceme ve'l Hareketi's-Sekâfiyye*, 239. Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 98. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 160, 498-99.

Nadir Eserler Kütüphanesi'nde EFKND3419 numarayla kayıtlı olarak yer almaktadır. Basılmak üzere seçilen bu eserin mevcut gelişmeleri desteklediğini ya da Kahire'nin mevcut gündemiyle irtibatı bulunduğunu iddia etmek oldukça zor görünüyor. Nitekim eserin tercümesi İstanbul'da yapılmıştır. Dolayısıyla, halihazırda tercüme edilmiş olan eserin dinî saiklerle basıldığını söylemek imkân dahilinde bulunuyor.

3.5. Târîh-i İtalya

Târîh-i İtalya, Carlo Giuseppe Guglielmo Botta'nun (ö. 1837) iki kısımdan oluşan tek cilt hâlindeki *Storia d'Italia dal 1789 al 1814* isimli eserinin birinci kısmının ilk yedi bölümü yani 1796 senesine kadar olan kısmının çevrisidir. Tercüme edilen kısımda özellikle Bonaparte'ın askerî seferlerinden bahsedilmektedir.⁶² *Târîh-i İtalya*, “Nam-ı Diğer Napoléon Tarihi” alt başlığıyla Türkçeye Abdullah Efendi ve İbrahim Paşa'nın memluklerinden olan Hasan Efendi tarafından tercüme edilmiş ve iki cilt halinde 1833 senesinde İskenderiye'de basılmıştır.⁶³ Eserin tercüme edilmek üzere seçilmesindeki ana etkenin Kavalalı'nın Bonaparte'a dönük ilgisi olduğunu kolaylıkla varsayabiliriz. Zira Mehmed Ali'nin Napoléon'a büyük alaka beslediği bilinmektedir.⁶⁴ Paşa, Napoléon Bonaparte'ın adeta hayranıdır. Nitekim çevresindekilerin kendisini “ikinci bir Napoléon olduğu” yönünde ikna ettikleri belirtilmektedir. Kavalalı'nın, Napoléon'a dair derin bir hürmet ve takdir beslemekte olduğu, hatta Nil vadisinin ihyası açısından kendisini Bonaparte'ın siyasi varisi addettiği ileri sürülmüştür.⁶⁵

3.6. Bonabart Tarihi

Mémorial de Saint-Hélène, Fransız imparatoru Napoléon'a sürgün esnasında gönüllü olarak eşlik etmiş olan Emmanuel Augustin de Las Cases (ö. 1842)

⁶² Strauss, “Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt,” 117.

⁶³ Şeyyâl, *Târîh'ut-Terceme ve'l Hareketi's-Sekâfiyye*, 240. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c. 1 (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1971), 169. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 172, 493. Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, 103.

⁶⁴ Sinoué, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa*, 11.

⁶⁵ Edouard Driault, *Napoleon'un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane*, çev. M. Fuad Köprülüzade (Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329), 98.

tarafından yazılmış ve ilk baskısı 1823'te sekiz cilt hâlinde yapılmış olan eserin 50 sayfalık özetinin Fransızcadan Türkçeye tercümesinden oluşan bir kitaptır. Dolayısıyla iddia edildiği gibi Napoléon'un otobiyografisi değildir. Baskısı 1833'te Bulak'ta yapılmıştır. Bu çeviri, *Tezkire-i Napolyon* adı altında 48 sayfa olarak 1277/1861'de Cerîdehâne Matbaası tarafından İstanbul'da da basılmıştır.⁶⁶ Öncesinde Bulak'ta tercümesi yapılan ve baskısı gerçekleşen eserin 28 sene sonra İstanbul'da yeniden neşredildiği anlaşılmaktadır. Bu eserde de görüldüğü üzere her iki merkezin (İstanbul-Kahire) karşılıklı şekilde birbirinin birikim ve tecrübelerinden istifade ettiği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bu minvalde, Giovanni Battista Brocchi (ö. 1826), 1822'de Mısır'a gerçekleştirdiği ziyaretinde Batılı dillerde yazılmış kitapların yanı sıra Arapça ve Türkçe olarak İstanbul'da daha önce basılmış olan birçok kitabın toplandığını belirtmiştir.⁶⁷ Dolayısıyla bu önemli tanıklık Bulak'ın matbaa sürecinin başında İstanbul'daki birikimden nasıl istifade etmeye çalıştığını ortaya koymaktadır.

3.7. Târîh-i Nabolyon Bonabarta

Rovigo Dükü Anne-Jean Marie René Savary'nin (ö. 1833) Paris'te 1828 senesinde sekiz cilt olarak basılmış olan *Mémoires du duc de Rovigo pour servir à l'histoire de l'empereur Napoléon* isimli kitabının sadece ilk cildi, *Târîh-i Napoléon Bonaparta* adı altında Fransızcadan Türkçeye Hasan ve Aziz Efendi tarafından tercüme edilmiş ve 1249/1833-34'te İskenderiye Saray Matbaası'nda basılmıştır.⁶⁸ Kavalalı Mehmed Ali Paşa için çevrildiğinden şüphe bulunmayan bu eserin odağında da Napolyon'un hayatı ve başarılarına yönelik ilginin bulunduğu açıkça görülmektedir.

⁶⁶ Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt," 337. Strauss, "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt," 109-10. Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise," 391.

⁶⁷ Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt," 329.

⁶⁸ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 522. Strauss, "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt," 109. Şeyyâl, *Târîh'ut-Terceme ve'l Hareketi's-Sekâfiyye*, 240. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 493. Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 1971, 1:39.

3.8. Târîh-i İskender bin Filibos

1838'de Bulak'ta basılan *Târîh-i İskender bin Filibos* yapılan diğer çevirilerden ayrılmaktadır. Eser, Yunan asıllı George Rhasis (Yorgaki Razi) tarafından Yunancadan Türkçeye tercüme edilmiştir.⁶⁹ Nicomedialı (İzmir) Flavious Arrianus'un (ö. 175) müellifi olduğu *Ἀλεξάνδρου Ανάβασις* (Anábasis Alexándrou; İskender'in Seferi) isimli bu kitap, günümüzde dahi Büyük İskender'e ait en önemli ve güvenilir kaynaklardan biri olarak addedilmektedir.⁷⁰ Mehmed Ali'ye hayran olan ve onu "ikinci Makedonyalı" olarak adlandıran Rifâa et-Tahtâvî, Paşa'nın Büyük İskender'in hayatını okumayı sevdiğini söylemektedir.⁷¹ Bu açıdan, eserin çevrilmesindeki sebep Mehmed Ali ve İskender'in Makedonyalı olması üzerinden kurulan benzerliğe dayandırılmaktadır. Eserin çevrilmesindeki diğer daha önemli saik ise *Napoléon Tarihi*'nde olduğu gibi bu kitabın da İskender'in düzenlediği seferleri askerî açıdan ele alması olmuştur.⁷² Dolayısıyla yukarıda zikredilen beş eserin yani *Katerina Tarihi*, *Târîh-i İtalya*, *Bonabart Tarihi*, *Târîh-i Nabolyon Bonabarta* ve *Târîh-i İskender bin Filibos*'un Arapçaya değil de Türkçeye çevrilmiş olması tercümelerdeki Kavalalı ilgisini bir kez daha vurgular niteliktedir.

3.9. Muhtasaru Tercemeti'l-Meşâhiri'l-Kudemâ el-Felâsife

François de Salignac de la Mothe Fénelon'un (ö. 1715) *Abrégé des Vies des Anciens Philosophes: Avec un Recueil de Leurs Plus Belles Maximes*

⁶⁹ Johann Strauss, "The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th - 20th Centuries)," *Die Welt des Islams* 35, no. 2 (1995): 203-6. Dimitris Tziouvas, *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment* (Aldershot: Routledge, 2003), 48. Meral, "A Survey of Translation Activity," 116.

⁷⁰ Strauss, "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt," 118. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 172. Azeb ve Mansur, *Matbaatu Bulak*, 111. Eserin İngilizceye tercümesi, E. J. Chinnock tarafından 1884 yılında yapılmıştır. Arrian The Nicomedian, *The Anabasis of Alexander: The History of the Wars and Conquests of Alexander the Great*, çev. E. J. Chinnock (Londra: Hodder and Stoughton, 1884). Eser, *İskender'in Seferi (Aleksandrou Anabasis)* adıyla Furkan Akderin tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 2005 tarihinde Alfa Yayınları tarafından basılmıştır. Flavius Arrianos, *İskender'in Seferi (Aleksandrou Anabasis)*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Alfa Yayınları, 2005).

⁷¹ İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 173.

⁷² Akıncı, *Türk-Fransız Kültür İlişkileri*, 69. Strauss, "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt," 119.

isimli Fransızca eseri *Muhtasaru Tercemeti'l-Meşâhiri'l-Kudemâ el-Felâsife* adıyla Abdullah b. Hüseyin el-Mısrî tarafından Arapçaya tercüme edilmiş ve 1252/1836 senesinde Bulak'ta basılmıştır. *Târîhu'l-Felâsife el-Yunâniyyîn* ve *Târîhu'l-Kudemâ el-Felâsife* isimleri taşıyan tercümelemler de muhtemelen aynı kitabın çevirileridir.⁷³

3.10. Bidâyetü'l-Kudemâ ve Hidâyetü'l-Hükemâ

Eser, Tahtâvî tarafından farklı Fransızca kaynaklardan toplanmış antik dönem tarihi üzerine kaleme alınmış yazılardan müteşekkil derlemenin tercümesidir.⁷⁴ *Bidâyetü'l-Kudemâ ve Hidâyetü'l-Hükemâ*, Mustafa Seyyid Ahmed ez-Zerrabî ve Ebu's-Suûd ve Muhammed Abdurrezzak tarafından Fransızcadan Arapçaya çevrilmiş olup ilk baskısı 1254/1838'de, ikinci baskısı 1282/1865'te yine Bulak'ta yapılmıştır.⁷⁵ Cheng-Hsiang, *Târîhu'l-Mısrıyyîn* ve *Târîhu'l-Kudemâ el-Mısrıyyîn* isimli eserlerin *Bidâyetü'l-Kudemâ ve Hidâyetü'l-Hükemâ* adlı çeviriyle aynı olabileceğini ileri sürmektedir.⁷⁶ Gerek içerikleri gerekse çevrildiği dil itibariyle yukarıda Kavalalı ile tercümelemler arasında kurulan ilişkiden bu son iki eserde bahsetmek oldukça zor görünüyor. *Muhtasaru Tercemeti'l-Meşâhiri'l-Kudemâ el-Felâsife*'nin çevrilmesinde Tahtâvî'nin dahlini kaynaklar itibariyle bilemiyoruz. Ancak, kuvvetle muhtemel bu eserin de en azından Tahtâvî'nin tavsiyesiyle tercüme edildiğini söylemek dayanaksız bir varsayım olmayacaktır.

3.11. Letâifu Ahbâri'l-Üvel fî men Tasarrafe fî Mısr min Erbâbi'd-Düvel

Târîh-i İshakî olarak da bilinen ve Muhammed b. Abdulmutî el-İshakî'nin (ö. 1650) eseri olan bu kitap 1251/1835 tarihinde Kahire'de basılmıştır. Ayrıca kitabın, derkenarında dönemin Ezher şeyhi olan ve işgal boyunca Fransızların kurdukları divanda 3 sene boyunca başkanlık yapan Abdullah

⁷³ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 103, 380. Şeyyâl, *Târîh'ut-Terceme ve'l Hareketi's-Sekâfiyye*, 245.

⁷⁴ Azeb ve Mansur, *Matbaatu Bulak*, 111.

⁷⁵ Şeyyâl, *Târîh'ut-Terceme ve'l Hareketi's-Sekâfiyye*, 245.

⁷⁶ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 220.

Şarkâvî'nin (ö. 1812), *Tuhfetü'n-Nâzırîn fi man Veliye Mısır mine'l-Mülûk ve's-Salâtîn* isimli Mısır tarihinden ve kısaca Fransız işgalinden bahsettiği eseriyle birlikte 1310/1892 senesinde Kahire'de el-Matbaatü'l-Yemeniyye tarafından tekrar basılmış olduğu görülmektedir.⁷⁷

3.12. Mir'âtü'l-Kâinât

Nişancızâde Muhyiddin Mehmed (ö.1621) tarafından kaleme alınan sekiz bölümden oluşan Türkçe yazılmış, yaratılıştan başlayarak Osmanlı dönemine kadar gelen ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatının son yıllarını kapsayan umumi bir tarih eseridir. İlk baskısı 1258/1842 ve ikinci baskısı yine Türkçe olarak 1269/1852 senelerinde Bulak'ta yapılmıştır. Eser, İstanbul'da 1290/1873 tarihinde basılacaktır.⁷⁸ 1827'de basılan *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâiku'l-Ahbâr*'dan 15 yıl sonra Osmanlı tarihine ve özellikle de klasik dönemine dair böyle bir eserin basılmaya layık görülmesi 1840 sonrası Osmanlı-Mısır ilişkilerindeki düzelme ile irtibatlandırılabilir.

3.13. İskoç tarihçi William Robertson'dan Yapılan Tercümelere

İskoç tarihçi William Robertson'ın (ö.1793), kaleme aldığı ve 1817 tarihinde dört cilt hâlinde Londra'da basılan *History of the Reign of the Emperor Charles V (1500-1558)* isimli eserinin mukaddimesi, *İthâfu'l-Mülûki'l-Elibba bi-Tekaddüm el-Cemiyât fi'l-Bilâdi'l-Urubba* adıyla Halife Mahmud tarafından Arapçaya çevrilmiş ve 1258/1842'de Bulak'ta basılmıştır. *İthâfu Mülûki'z-Zamân bi-Târîhi'l-İmbarator Şarlkan*, yine aynı kişi tarafından tercüme edilerek I. cildi 1260/1844, II. cildi 1262/1845 ve III. cildi 1266/1849 senesinde Bulak'ta baskıya girmiştir. Şeyyâl'in mukaddime olarak zikrettiği çeviri, muhtemelen dört cilt hâlinde basılan eserin ilk cildini oluşturmaktadır. Çünkü 1850'deki basılan eser üç ciltten oluşmaktadır. Yine bir başka çeviri, Robertson'ın yazmış olduğu ve 1817 tarihinde dört cilt olarak Londra'da basılan *History of America*,

⁷⁷ Cheng-Hsiang, 63,139. Muhammed Abdülmü'tî İshâkî, *Kitâbü Ahbâri'l-Üvel fi men Tasarrafe fi Mısır min Erbâbi'd-Düvel* (Kahire: Matbaatü'l-Yemeniyye, 1310).

⁷⁸ Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 376. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 209. Tahsin Özcan, "Nişancızâde Muhyiddin Mehmed," *TDV İslam Ansiklopedisi* 33 (2007): 161.

Târîh-i Amerika ismiyle Ali Rıza Efendi tarafından İngilizceden Türkçeye kazandırılmış ve 1274/1858’de Bulak’ta basılmıştır.⁷⁹

3.14. Târîhu Mülûki Fransa min Mebdei Mülkihim ilâ el-Melik Lui Filib

Fransız kralları ve dönemlerine dair özet şeklinde Fransızca yazılmış olan eser, Arapçaya Hasan Kasım Efendi tarafından tercüme edilmiş olup 1264/1847’de Bulak Matbaası’nda basılmıştır.⁸⁰ Eserin müellifi ve ismine dair kaynaklarda herhangi bir malumat zikredilmemiştir. Bu eserin Fransız tarihiyle alakalı olmasına rağmen neden Türkçeye değil de Arapçaya çevrilmiş olduğunu izah etmek pek mümkün görünmüyor. Tercüme edildiği tarih itibariyle Kavalalı’nın ilgisi dışında kaldığı söylenebilir. Çünkü bu geç bir tarihtir. Dolayısıyla kuvvetle muhtemel Tahtâvî’nin etkisiyle çevrilmiş olduğunu varsayabiliriz.

3.15. Voltaire’den Yapılan Tercüme

1731’de basılmış olan 1682-1718 tarihleri arasında yaşayan XII. Karl’a dair Voltaire’in (ö.1778) yazdığı *L’Histoire de Charles XII, Roi de Suède, Matâliu’ş-Şumûs es-Siyer fî Vakâyi’i Karlos es-Sâni Aşar* ismiyle Muhammed Mustafa el-Beyyâ‘ tarafından tercüme edilmiş ve baskısı 1257/1841’de Bulak’ta yapılmıştır. Yine ilk cildi 1759, ikinci cildiye 1763 tarihinde basılmış olan, 1672-1725 arasında yaşamış Rus imparatoru I. Petro hakkında yazılmış olan, *Histoire de L’Empire de Russie sous Pierre le Grand* isimli iki ciltlik tarih, *el-Ravzu’l-Ezher fî Târîhi Butrusi’l-Ekber* adıyla Ahmed Ubeyd et-Tahtâvî tarafından Arapçaya çevrilerek 1266/1850’de Bulak’ta baskıya girmiştir.⁸¹

⁷⁹ Şeyyâl, *Târîh’ut-Terceme ve’l Hareketi’s-Sekâfiyye*, 248, 251. İhsanoğlu, *Mısır’da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 491. Cheng-Hsiang, “The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt,” 300.

⁸⁰ Şeyyâl, *Târîh’ut-Terceme ve’l Hareketi’s-Sekâfiyye*, 253. Cheng-Hsiang, “The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt,” 521.

⁸¹ Şeyyâl, *Târîh’ut-Terceme ve’l Hareketi’s-Sekâfiyye*, 248, 254. Youssef M. Choueiri, *Modern Arab Historiography: Historical Discourse and the Nation-State* (Londra: Routledge, 2003), 213.

3.16. El-Masâbihu'l-Münîre fî Tevârîhi'l-Kurûni'l-Ahîra

Fransız tarihçi Félix Ragon'ın (ö. 1872) 1839'da Paris'te basılan *Abrégé de Histoire Générale des Temps Modernes depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à la mort de Louis XIV* isimli, 1453-1715 arası dönemi işleyen tarihi, Arapçaya Hanefî Hind b. İsmail tarafından tercüme edilerek *El-Masâbihu'l-Münîre fî Tevârîhi'l-Kurûni'l-Ahîra* adıyla 1266/1849'da Bulak'ta basılmıştır.⁸²

1850'lerden sonra da tarih alanında tercüme faaliyetlerine Mısır'da devam edilmiştir. Örneğin, çevirisini Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin (ö.1910) yaptığı ve 1270/1853 ve 1275/1858 tarihlerinde İstanbul'da basılan İbn Haldun'un eseri, *Terceme-i Mukaddime-i İbn Haldun* adıyla 1275/1858'de Bulak Matbaası'nda basılacaktır. Yine, İstanbul'da 1260/1843 ve 1275/1858'de 5 yıl arayla iki defa basılan İslam âleminin büyük âlim ve tarihçilerinden addedilen Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö.923) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* isimli meşhur tarihi Bulak'ta 1301/1884'te basılacaktır.⁸³

4. Sonuç

Bulak Matbaası etrafından Kahire'de ortaya çıkan tercüme ve neşir faaliyetleri arasında oldukça az bir yekûn tutan tarih kitaplarındaki ana yönelim batıya dönük olduğu araştırmadaki temel iddiamız idi. Bu bağlamda, makale Kahire'nin ana odağını batı tarihi alanındaki kitapların oluşturduğunu ortaya koymuştur. Bunun arkasındaki temel sâiklerden birinin de bizzat Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın özel ilgisinden müteşekkil olduğu tespit edilmiştir. Bilimsel, teknik ve askeri sahalarda batıdan yapılan çevirilere paralel şekilde tarih alanındaki çevirilerin de yoğun bir şekilde yine batı tarihiyle irtibatlı eserlerden yapılması Kahire'nin gerçekleştirmeye çalıştığı reform sürecini tamamlar bir mahiyet arz etmiştir. Bu çevirilerin odağını ise Napolyon özelinde Fransız tarihinin oluşturduğu ortaya konulmuştur. Diğer taraftan, 1836 tarihi sonrasına yani Diller Okulu'nun açılmasından sonraki döneme denk düşen Fransızcadan

⁸² Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt," 366.

⁸³ Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise," 388, 391. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, 140, 498. İhsanoğlu, 491.

Arapçaya tercüme edilen kitaplarda Tahtâvî'nin ilgi ve inisiyatifinden bahsetmek makul görünüyor. Zira, şayet Kavalalı için çevrilseydiler Türkçeye çevrilmeleri daha pratik bir durum olurdu.

Yapılan çeviriler, dil ve içerik açısından Mısır bağlamında değerlendirildiğinde, sağlık ve mühendisliğe dair eserlerin tamamının Fransızcadan tercüme edilmiş olduğu görülmektedir. Tarih alanındaki tercümelerde de yine Fransızcanın hakimiyeti bulunmaktadır. Şüphesiz nihai kesinlikte olmamakla birlikte toplamda basılan 570 kitaptan sadece 19 tanesinin tarihle alakalı eserler olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Toplam sayıya oranlandığında bunun %4 gibi oldukça az bir orana tekabül ettiği kolaylıkla gözlemlenmektedir. Tarih kitaplarından dokuzu Fransızcadan, üçü İngilizceden, biri Yunancadan, biri Arapçadan, biri İtalyancadan ve biri de Türkçeden olmak üzere toplamda on altı eser tercüme edilmiştir. Tercüme olmayan diğer üç eserden ikisi Türkçe, diğeri ise Arapça olarak basılmıştır. Tercüme edilen dile bakıldığında yedi kitabın Türkçeye, geri kalan dokuzunun ise Arapçaya çevrildiği görülmektedir. Çevirilerin 14 tanesi Batı tarihinden yapılan tercümelerden oluşmaktadır. Geri kalan iki tercümeden her biri İslam tarihi kapsamında olup *Koçi Bey Risalesi* Türkçeden Arapçaya; *Terceme-i Siyer-i Halebî* Arapçadan Türkçeye çevirisi yapıp basılan kitaplardır. Koçi Bey'in risalesi XVII. yüzyıl başlarında kaleme alınmıştır. Halebî'nin siyerinin ise 1776 senesinden önceki bir tarihte kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *Terceme-i Siyer-i Halebî* yazıldığı dönem dikkate alındığında gerek çevirisinin yapıldığı gerekse Bulak'ta basıldığı tarih açısından güncel bir eser olarak kabul edilebilir. Batı tarihinden yapılan tercümelerin sekizi modern Batı tarihiyle alakalı kitaplardan oluşmaktadır. Robertson'ın eserlerinden çevrilmiş kitaplar erken modern dönem Batı tarihiyle ilgilidir. Geri kalan üç çeviri ise kadim döneme dair kitaplardan oluşmaktadır. Yazıldıkları zaman dilimleri açısından bakıldığında Batı tarihinden yapılan on dört eserden on üçünün modern dönemde kaleme alınmış oldukları görülmektedir. Sadece *Târîh-i İskender bin Filibos* milattan sonra II. yüzyılda Yunanca yazılmış bir eser olması hasebiyle diğer tüm tercümelerden ayrılmaktadır.

Yapılan çeviriler ve basılan kitapları Osmanlı bağlamında mukayeseli olarak değerlendirdiğimizde Mısır'daki matbaa ve tercüme faaliyetinin İstanbul'daki tecrübeden istifade ettiği gibi İstanbul'un da Bulak'taki gelişmelerden haberdar olup, basılan bazı kitapları kendisinin tekrar

bastığını söyleyebiliriz. Bu çalışmanın kapsadığı dönemde tarih sahasıyla alakalı tercüme ve neşirlerde her iki tarafın birbirlerinden faydalanarak üçer kitap bastığını tespit etmiş bulunmaktayız. Örneğin, İstanbul Kahire'nin kendisinden önce yayımladığı üç kitabı (Katerina, Bonaparte ve Mir'âtü'l-Kâinât) neşrettiği gibi, Kahire de üç eserin (Mehâsin, Mukaddime ve Taberî tarihi) neşrinde İstanbul'u takip etmiştir. Ancak bu etkileşim mevcut olsa da tarih eserleri açısından genel itibarıyla bakıldığında her iki tarafın büyük oranda kendi mecrasında neşir ve tercüme faaliyeti gerçekleştiği görülmektedir. Özellikle Mısır'daki batı tarihine dair yoğun ilgi İstanbul'da yayımlanan kitaplarda bulunmamaktadır. Nitekim İstanbul'un ilgisinin ana eksenini Osmanlıların kendi tarihine dair eserler oluşturmaktadır. Bu kapsamda eserler neşredilmekle birlikte, tercüme edilen ve Bulak'ta basılan kitaplardaki yoğun ilgi batıya dönük olmuştur. Bu açıdan Kahire'nin İstanbul'un bir asırlık tecrübesini pek dikkate almadığının ve kendi gündemini oluşturduğunun altını çizmemiz gerekiyor. Diğer taraftan, Kahire'de 1850'ye kadar yakın dönem Mısır tarihiyle alakalı da herhangi bir eser basılmamıştır. Halbuki o dönemde Abdullah Şarkâvî (ö. 1812), İsmail el-Haşşâb (ö. 1815), Abdurrahman el-Cebertî (ö. 1825) ve Halil el-Recebî (ö. 1827?) gibi isimlerin tarih çalışmalarından haberdarız. Fakat bu tarihçilerin yazdıkları hiçbir eser 1850 öncesinde basılmamıştır. Özellikle Halil el-Recebî'nin Kavalalı'nın talebi üzerine kaleme aldığı, yoğun bir Kavalalı propagandası yapan *Târîhu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâşa* isimli eserin dahi neşredilmemiş olması dikkat çekidir. 1828'den itibaren yayın hayatına giren *Vekâyi'-i Mısriyye* ile birlikte eserin basılmasına gerek duyulmamış olması muhtemel duruyor. Zira gazetenin yoğun ve canlı bir propaganda mecrası olarak boy göstermiş olduğu kolayca müşahede edilmektedir. Tüm bu değerlendirmelerle birlikte, tarih eserleri odağında yapılan bu mukayesenin sınırlarını hatırlamak yanlış bir genel değerlendirmenin önüne geçmeyi sağlayacaktır. Zira Bulak'ta yaklaşık 30 sene boyunca basılan 570 eserde ana ilgi teknik, askerî, tıbbî ve bilimsel mevzuların çeviri ve basılması etrafında yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla matbaa ile alakalı araştırmalar bu eserlere de teşmil edildiğinde yapılacak araştırmalar İstanbul-Kahire özelinde mukayeseli bir modernleşme ve batılılaşma okumasını daha anlamlı kılabilir.

Kaynakça

- Abduh, İbrahim. *Âlâmu's-Safahâti'l-Arabiyye*. Kahire: Matbaatü't-Tevekkül, 1944.
- . *Târihu't-Tıbâa ve's-Sahâfe fi Mısr hilâl el-Hamleti'l-Fransiyye, 1798-1801*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1949.
- Adivar, A. Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Ahmed Vâsıf Efendi. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr (1209-1219/1794-1805)*. Editör: Hüseyin Sarıkaya. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2018.
- Akıncı, Gündüz. *Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1973.
- Arrian The Nicomedian. *The Anabasis of Alexander: The History of the Wars and Conquests of Alexander the Great*. Çev. E. J. Chinnock. Londra: Hodder and Stoughton, 1884.
- Arrianos, Flavius. *İskender'in Seferi (Aleksandrou Anabasis)*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Alfa Yayınları, 2005.
- Azeb, Halid ve Ahmed Mansur. *Matbaatu Bulak*. İskenderiye: Mektebetü'l-İskenderiyye, 2005.
- Babinger, Franz. *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*. Çev. Nedret Kuran-Burçoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- . *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. Çev. Coşkun Üçok. Ankara: TTK Basımevi, 1982.
- Balcı, Sezai. *Babiâli Tercüme Odası*. İstanbul: Libra Yayıncılık, 2013.
- Başaran, Ayşe Tek. “The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863.” Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2019.
- Baysal, Jale. *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

- Beydilli, Kemal. *İki İbrahim Müteferrika ve Halefi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- . *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.
- . *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995.
- Boustany, Salaheddine. *The Press During the French Expedition in Egypt, 1798-1801*. Kahire: Al-Arab Bookshop, 1954.
- Castéra, Jean Henri. *Histoire de Catherine II, impératrice de Russie*. C. 1-4. Paris: F. Buisson, 1797.
- Cebertî, Abdurrahman. *Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*. Editör: Shmuel Moreh. c. 3. Jerusalem: Printiv Press, 2013.
- . *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli Devleti'l-Fransis*. Editör: Abdürrahim A. Abdürrahim. Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1998.
- . *Târîhu Müddeti'l-Fransis bi-Mısır*. Editör: Abdurrahim Abdurrahman Abdürrahim. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Câmiî, t.y.
- Cheng-Hsiang, Hsu. "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt, 1238-1267 (1822-1851): A Bibliographical Study with A Checklist by Title of Arabic Printed Works." Doktora Tezi, University of Edinburgh, 1985.
- Choueiri, Youssef M. *Modern Arab Historiography: Historical Discourse and the Nation-State*. Londra: Routledge, 2003.
- Civelek, Yakup. "Mehmed b. Mustafa el-Vânî ve Vankulu Lûgatı." *EKEV Akademi Dergisi* 1, no. 3 (1998): 355-62.
- Diriker, Ebru. "On the evolution of the interpreting profession in Turkey: from the Dragomans to the 21st century." içinde *Tradition, Tension and Translation in Turkey*, Editörler: Şehnaz Tahir Gürçağlar, Saliha Paker ve John Milton, 89-105. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2015.
- Driault, Edouard. *Napoleon'un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane*. Çev. M. Fuad Köprülüzade. Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329.

- Fahmy, Khaled. "The Era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848." içinde *The Cambridge History of Egypt*, Editör: M. W. Daly, 139-79. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Gerçek, Nüzhet. *Türk Matbuatı*. Ankara: Gezgin Kitabevi, 2002.
- Heyworth-Dunne, J. *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*. Londra: Burleigh Press, 1938.
- . "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt: The Foundation of Modern Arabic." *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1940.
- Hitti, Philip K. *History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present*. New York: Palgrave Macmillian, 2002.
- Hitzel, Frédéric, Editör: *Enfants De Langue et Drogmans-Dil Oğlanları ve Tercümanlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Hourani, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. Çev. Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*. İstanbul: IRCICA, 2006.
- İshâkî, Muhammed Abdülmü'tî. *Kitâbü Ahbâri'l-Üvel fî men Tasarrafe fî Mısır min Erbâbi'd-Düvel*. Kahire: Matbaatü'l-Yemeniyye, 1310.
- Kabacalı, Alpay. *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür Yayınları, 2000.
- . *Türk Kitap Tarihi, Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1989.
- Kaçalin, Mustafa S. "Mütercim Asım Efendi." *TDV İslam Ansiklopedisi* 32 (2006): 200-202.
- Koçi Bey. *Koçi Bey Risâlesi*. Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzyiya, 1303.
- Koloğlu, Orhan. *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987.
- . *İlk Gazete İlk Polemik*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- . *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi*. Çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Müteferrika Yayınları, 1998.

- . *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2015.
- . *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- . *Takvim-i Vekayi: Türk Basınında 150 Yıl*. Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, t.y.
- . *Türk-Arap İlişkileri*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2017.
- Krusinski, Judasz Tadeusz. *Târih-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-ı Afgâniyân ve Sebeb-i İnhidâm-ı Binâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safeviyyân*. Çev. İbrahim Müteferrika. Kostantiniyye: Dârü't-Tıbâati'l-Mamûre, 1729.
- Kut, Turgut ve Fatma Türe. *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*. İstanbul: Ünal Ofset, 1996.
- Lewis, Bernard. *İslam ve Batı*. Çev. Çağdaş Sümer. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017.
- . *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. Ankara: TTK Basımevi, 2000.
- . *Tarihte Araplar*. Çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Anka Yayınları, 2003.
- Meisami, Julie Scott ve Paul Starkey, *Encyclopedia of Arabic Literature*. c. 2. Londra: Routledge, 1999.
- Meral, Arzu. "A Survey of Translation Activity in the Ottoman Empire." *Osmanlı Araştırmaları*, 2013, 105-55.
- . "Kahire'den Avrupa'ya Açılan Kapı: Medresetü'l-Elsün (Diller Okulu, 1835)." *Osmanlı Araştırmaları* 37 (2011): 77-98.
- Murâdî, Es-Seyyid Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed. *Silkü'd-Dürer fî A'yâni'l-Karni's-Sâni Aşer*. c. 1. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1988.
- Mütercim Ahmed Asım Efendi. *Âsım Efendi Tarihi: Osmanlı Tarihi 1218-1824/1804-1809*. Editör: Ziya Yılmaz. c. 1. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Na'eh, Yaron Ben. "Hebrew Printing Houses in the Ottoman Empire." içinde *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Editör: Gad Nassi, 35-82. İstanbul: The Isis Press, 2001.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2006.

Özcan, Tahsin. “Nişancızâde Muhyiddin Mehmed”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 33 (2007): 161.

Özege, Seyfettin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*. c. 1. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1971.

———. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*. c. 2. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1977.

Pedersen, Johannes. *The Arabic Book*. Çeviren Geoffrey French. Princeton: Princeton University Press, 1984.

Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. Çev. Ayşe Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Râfiî, Abdurrahman. *Târîhu 'l-Hareketi 'l-Kavmiyye ve Tatavvuri Nizâmî 'l-Hükm fî Mısr*. c. 1. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1981.

Raphaël, Don. *Dizionario Italiano e Arabo*. Kahire: Bulak Matbaası, 1238.

Rıdvân, Ebu'l-Futûh. *Târîhu Matbaati Bulak ve Lamha fî Târîhi 'l-Tibâa fî Büldâni 'ş-Şarki 'l-Evsat*. Kahire: El-Matbatü'l-Emîriyye, 1953.

Sabev, Orlin. *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.

———. “Waiting for Godot: The Formation of Ottoman Print Culture.” içinde *Historical aspects of printing and publishing in languages of the Middle East: papers from the third symposium on the history of printing and publishing in the languages and countries of the Middle East, University of Leipzig, September 2008*, Editör: Geoffrey Roper, 101–120. Leiden: Brill, 2014.

Sevük, İsmail Habib. *Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garptan Tercümeler*. c. 1. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1940.

———. *Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garptan Tercümeler*. c. 2. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1941.

Shayyâl, Jamal al-Dîn. *A History of Egyptian Historiography in The Nineteenth Century*. Alexandria: Alexandria University Press, 1962.

- Silvera, Alain. "The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali." *Middle Eastern Studies* 16, no. 2 (1980): 1-22.
- Sinoué, Gilbert. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun*. Çev. Ali Cevat Akkoyunlu. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999.
- Strauss, Johann. "The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th - 20th Centuries)." *Die Welt des Islams* 35, no. 2 (1995): 189-249.
- . "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt: A Pioneering Effort and its Results." içinde *Translations: (Re)shaping of Literature and Culture*, Editör: Saliha Paker, 108-47. Boğaziçi Üniversitesi Press, 2002.
- Şeyyâl, Cemalettin. *Târîhu't-Terceme fî Mısır fî Ahdi'l- Hamleti'l-Fransiyye*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1951.
- . *Târih'ut-Terceme ve'l Hareketi's-Sekâfiyye fî Asri Muhammed Ali*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1951.
- Tahtâvî, Rifâa Râfi'. *Paris Gözlemleri*. Çev. Cemil Çiftçi. İskenderiye: Ses Yayınları, 1992.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- Toderini, Giambattista. *Türklerin Yazılı Kültürü ve Edebiyatı*. Çev. Mehmet Serdar Bekar. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Türk, Nikola. *Hamletü Bunabart ile's-Şark, Mahtûtatü Nikola et-Türk*. Editör: Emel Beşşûr. Trablus: Jarrou Press, 1993.
- Tziogas, Dimitris. *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*. Aldershot: Routledge, 2003.
- Vatikiotis, Panayiotis Jerasimof. *The Modern History of Egypt*. Londra: Cox & Wyman Limited, 1969.
- Verdery, Richard N. "The Publications of the Bülâq Press under Muḥammad 'Alî of Egypt." *Journal of the American Oriental Society* 91, no. 1 (1971): 129-32.

Wendell, Charles. *The Evolution of the Egyptian National Image: From its Origins to Ahmad Lutfi al-Sayyid*. Berkeley: University of California Press, 1972.

Yazıcı, Nesimi. “Vekayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz.” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, no. 2 (1991): 267-78.

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner Gönen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.